

P O L S K A A K A D E M I A N A U K
I N S T Y T U T G E O G R A F I I

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

ZESZYT Nr 4

Podziały administracyjne Królestwa Polskiego
w okresie 1815 – 1918 r.

(Zarys historyczny)

O p r a c o w a l i :

Wojciech Trzebiński
(tekst)

Adam Borkiewicz
(mapy)

W A R S Z A W A

1 9 5 6

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

ZESZYT Nr 4

Podziały administracyjne Królestwa Polskiego
w okresie 1815 — 1918 r.

(Zarys historyczny)

O p r a c o w a l i :

Wojciech Trzebiński
(tekst)

Adam Borkiewicz
(mapy)

K O M I T E T R E D A K C Y J N Y :

Redaktor Naczelny: K. Dziewoński.

Członkowie Redakcji: J. Kobendzina, L. Ratajski, F. Uhroczak

Sekretarz Redakcji: A. Werwicki

Rada Redakcyjna: J. Barbag, J. Czyżewski, K. Dziewoński,
J. Dylik, R. Galon, M. Klimaszewski,
M. Kiełczewska-Zaleska, S. Leszczycki,
A. Malicki, B. Olszewicz, J. Wąsowicz,
A. Zierhoffer.

S p i s t r e ś c i :

str.

Przedmowa

I.	Podział administracyjny Królestwa Polskiego z r. 1816	1
II.	Zmiany i projekty w okresie 1817 - 1830 r..	24
III.	Zmiany w okresie 1831 - 1866 r.	53
IV.	Nowy podział administracyjny Królestwa Polskiego z dnia 31.12. 1866 r. i zmiany do r.1915	91
V.	Okres okupacji niemieckiej i austriackiej 1915 - 1918 r.	100

Bibliografia i objaśnienie skrótów

+ + +

Uwaga : Mapy ilustrujące wyżej wymienione podziały administracyjne zawarte są w osobnym zeszycie.

+

Przedmowa

Zagadnienie podziałów administracyjnych Królestwa Polskiego nie zostało dotychczas zbadane ani pod względem geograficzno-historycznym, ani z punktu widzenia dziejów polskiej myśli prawnopañstwowej. Niniejsze opracowanie tylko częściowo uzupełnia tę lukę. Po pierwsze, naświetla ono dość szczegółowo jedynie czasy od utworzenia Królestwa Polskiego do reformy podziału administracyjnego z końca 1866 r., traktując następny okres /do r. 1918/ bardzo schematycznie z ograniczeniem się do strony czysto faktograficznej. Po drugie, biorąc na punkt wyjścia wykładu stan z okresu likwidacji Księstwa Warszawskiego, nie wyjaśnia dostatecznie genezy pierwszego podziału administracyjnego Królestwa Polskiego, sięgającej czasów zaboru pruskiego i pierwszych czterech lat istnienia Księstwa Warszawskiego. Po trzecie, ze względu na charakter publikacji, zrezygnowano z podjęcia próby bardziej wnikliwego i wszechstronnego opracowania okresu 1816 - 1866 r., chociaż bogactwo zbadanego materiału archiwalnego dawało dostateczne ku temu podstawy.

Największym brakiem niniejszego zarysu pod względem jego przydatności dla badań statystyczno-historycznych jest zupełne pominięcie sprawy stosunku podziału administracyjnego z okresu 1866 - 1915 r. do podziału administracyjnego istniejącego w okresie poprzednim. Jest to zagadnienie wielkiej wagi z punktu widzenia porównywalności danych demograficznych spisu powszechnego 1897 r. i urzędowych zestawień statystycznych z okresu konstytucyjnego /1815 - 1830 r./ opartych na księgach ludności.

Nie wyjaśniono też, jakimi zasadami kierował się Komitet Urządzący przy dokonywaniu reformy podziału administracyjnego z r. 1866. Zagadnienie to, wymagające przeprowadzenia dalszych badań, jest o tyle ważne, że

zaprowadzoną wówczas podział na powiaty przetrwał z niewielkimi stosunkowo zmianami do ostatnich czasów i dopiero w okresie Polski Ludowej ulega radykalnym przeobrażeniom.

Podstawą źródłową przy opracowywaniu okresu 1815 - 1866 r. były przede wszystkim akta archiwalne, głównie protokoły posiedzeń Rady Administracyjnej oraz zespoły akt Rady Stanu i Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, a z materiałów kartograficznych tzw. mapa Kwatermistrzostwa W.P. w skali 1:126 000, wydana w r. 1843 /z datą 1839 r./. Z mapy tej wybrano zagadnienia związane z podziałem administracyjnym i naniesiono na podkład w skali 1:300 000, uzyskując podstawową mapę roboczą. Stała się ona wyjściem tak do retrospektywnego odtworzenia podziałów administracyjnych po rok 1815 w oparciu o źródła pisane i kartograficzne, jak i do przedstawienia zmian w podziałach administracyjnych do r. 1863.

Przy ustalaniu granic obszarów przenoszonych z jednego okręgu administracyjnego do sąsiedniego wykorzystano także inne źródła kartograficzne. Stwierdzono przy tym, że zmiany w podziale administracyjnym uwidoczniane były na mapach współczesnych z dużym opóźnieniem; np. "Mappa jeneralna województwa Augustowskiego - Juljusza Colberg" z 1826 r. nie podaje poważnych zmian w podziale administracyjnym tego województwa zaszłych w 1824 r.

Okres od reformy 1866 r. do r. 1918 opracowano wyłącznie w oparciu o źródła kartograficzne oraz drukowane zbiory praw i rozporządzeń. Dużą pomoc oddała praca S.Szulca: "Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b.Królestwa Polskiego". /Warszawa 1920/ ze względu na zamieszczone w niej zestawienie ważniejszych - a tylko częściowo zarejestro-

wanych w nieoficjalnym zbiorze praw S. Godlewskiego - zmian podziału administracyjnego Królestwa w okresie od 1867 do 1911 r. Pozwoliło to znacznie ograniczyć kwerendę w urzędowym wydawnictwie rosyjskim: "Sobranie uzakonenij i razporiaženij prawitelstwa".

Przy opracowywaniu map podziału administracyjnego na r. 1867, 1912 i 1918, przyjęto za podkład roboczy wiele - arkuszową mapę administracyjną Polaki /z podziałem na gminy/ R. Cebertowicza z ok. r. 1937, w skali 1:300 000.

Za ułatwienia w poszukiwaniach archiwalnych składamy uprzejme podziękowanie Dyrekcji i pracownikom Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, a w szczególności: dyr.dr M.Wąsowiczowi, prof.dr K.Konarskiemu, prof.dr A.Stebelskiemu, kustoszowi Działu Kartograficznego mgr D.Wareckiej - Kosackiej i konserwatorowi akt W.Zarembie. Wyrażamy również wdzięczność dyrektorowi Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Lublinie, doc. dr T.Mencłowi za ułatwienie kwerendy w Dzienniku Urzędowym Gubernii Lubelskiej.

Warszawa, w czerwcu 1956 r.

Adam Borkiewicz
i Wojciech Trzebiński

I. Podział administracyjny Królestwa Polskiego

s r. 1816

Traktaty wiedeńskie 1815 r. zlikwidowały Księstwo Warszawskie. Jego część zachodnią oddano Prusom jako Wielkie Księstwo Poznańskie. Z Krakowa oraz z powiatu krzeszowiokiego i części powiatów krakowskiego i heb-dowskiego utworzono Wolne Miasto Kraków /z okręgiem/ pod opieką trzech mocarstw: Austrii, Prus i Rosji. Część pow. krakowskiego leżąca na prawym brzegu Wisły /tzw. okręg Podgórze/ oddano Austrii. Pozostała, więk-szą część Księstwa Warszawskiego przeistoczono w Królestwo Polskie związane unią personalną z cesarstwem rosyjskim.

Księstwo Warszawskie w okresie jego likwidacji było podzielone administracyjnie na następujących 10 departamentów i 100 powiatów.

I. Dep. warszawski

II. Dep. kaliski

p o w i a t y		p a w i a t y	
Lp. nazwa	siedziba	Lp. nazwa	siedziba
1. błoński	Błonie	1. częstochowski	Częstochowa
2. brzeziński	Stryków	2. kaliski	Kalisz
3. ozerski	Grójec	3. koniński	Konin
4. gostyniński	Gąbin	4. odolanowski	Odolanów
5. łęczycki	Łęczyca	5. ostrzeszowski	Ostrzeszów
6. orłowski	Kutno	6. piotrkowski	Piotrków
7. rawski	Rawa	7. radomskożyński	Radomsko
8. siennicki	Siennica	8. sieradzki	Sieradz
9. sochaczewski	Sochaczew	9. szadecki	Szadek
10. stanisła-wowski	Okuniew	10. warszawski	Warszawa
11. warszawski	Warszawa	11. wieluński	Wieluń
12. zgierski	Piątek		

III. Dep. poznański

IV. Dep. bydgoski

p o w i a t y		p o w i a t y			
Lp.	nazwa	siedziba	Lp.	nazwa	siedziba
1.	babimojski	Babimost	1.	brzeski	Brześć Kuj.
2.	gnieźnieński	Gniezno	2.	bydgoski	Bydgoszcz
3.	kościński	Kościń	3.	chełmiński	Chełmno
4.	krobski	Krobia	4.	inowrocławski	Inowrocław
5.	krotoszyński	Krotoszyn	5.	kamieński	Wyrzysk
6.	międzyrzecki	Międzyrzecz	6.	kowalski	Kowal
7.	obornicki	Oborniki	7.	michałowski	Brodnica
8.	powidzki	Powidz	8.	radziejowski	Radziejów
9.	poznański	Poznań	9.	toruński	Toruń
10.	pyzdrowski	Pyzdry	10.	wałęcki	Piła
11.	średzki	Środa			
12.	średzki	Śrem			
13.	wągrowiecki	Wągrowiec			
14.	wschowski	Wschowa			

V. Dep. płocki

VI. Dep. łomżyński

1.	lipnowski	Lipno	1.	biebrzański	Szczuczyn
2.	mławski	Mława	2.	dąbrowski	Augustów
3.	ostrołęcki	Ostrołęka	3.	kalwaryjski	Kalwaria
4.	przasnyski	Przasnysz	4.	łomżyński	Łomża
5.	pułtuski	Pułtusk	5.	mariański	Mariańsk
6.	wyszogrodzki	Wyszogród	6.	tykociński	Tykocin
			7.	wigierski	Sejny

VII. Dep. krakowski

VIII. Dep. radomski

p o w i a t y		p o w i a t y			
Lp.	nazwa	siedziba	Lp.	nazwa	siedziba
1.	hebdowski	Hebdów	1.	kielecki	Kielce
2.	jędrzejowski	Jędrzejów	2.	konecki	Końskie
3.	krakowski	Kraków	3.	kozienicki	Kozienice
4.	krzeszowicki	Krzeszowice	4.	opatowski	Opatów
5.	lelowski	Żarki	5.	opoczyński	Opoczno
6.	miechowski	Miechów	6.	radomski	Radom
7.	olkuski	Olkusz	7.	sandomierski	Sandomierz
8.	pilicki	Pilica	8.	solecki	Solec
9.	stopnicki	Stopnica	9.	staszowski	Staszów
10.	szydłowski	Szydłów	10.	szydłowiecki	Szydłowiec
11.	skalbmierski	Skalbmierz			

IX. Dep. lubelski

X. Dep. siedlecki

p o w i a t y		p o w i a t y			
Lp.	nazwa	siedziba	Lp.	nazwa	siedziba
1.	chełmski	Chełm	1.	białski	Biała
2.	hrubieszowski	Hrubieszów	2.	garwoliński	Garwolin
3.	kazimierzowski	Kazimierz	3.	łosicki	Łosice
4.	krasnostawski	Krasnystaw	4.	lukowski	Łuków
5.	kraśnicki	Kraśnik	5.	radzyński	Radzyń
6.	lubartowski	Lubartów	6.	siedlecki	Siedlce
7.	lubelski	Lublin	7.	węgrowski	Węgrów
8.	tomaszowski	Tomaszów	8.	żelechowski	Żelechów
9.	tarnogrodzki	Tarnogród	9.	włodawski	Włodawa
10.	zamojski	Zamość			

Po dokonaniu delimitacji między Królestwem Polskim a Wielkim Księstwem Poznańskim granica państwowa przecięła następujące departamenty dawnego Księstwa Warszawskiego: kaliski, poznański, bydgoski i płocki.

Departament kaliski w olbrzymiej większości przypadł w udziale Królestwu Polskiemu; za kordonem pruskim pozostały: niemal cały powiat odolanowski, część powiatu ostrzeszowskiego z m. Ostrzeszowem oraz skrawek powiatu konińskiego /na lewym brzegu Prosnę/. Z departamentu poznańskiego Królestwo Polskie otrzymało jedynie część powiatu pysderskiego a m. Pyzdrami oraz część powiatów powidzkiego /bez m. Powidza/, a z departamentu bydgoskiego - powiaty brzeski i kowalski w całości oraz większą część powiatu radziejowskiego / bez m. Podgórze/. Departament płocki wszedł niemal całkowicie w skład Królestwa Polskiego, gdyż Prusy otrzymały tylko skrawek powiatu lipnowskiego w pobliżu Torunia /u ujścia Drwęcy do Wisły/.

Pierwsze, tymczasowe władze naczelne Królestwa Polskiego utrzymały zrazu dotychczasowy podział administracyjny dostosowując go tylko do nowego, okrojonego terytorium państwa. Nadal działało więc 8 prefektur: kaliska, płocka, warszawska, radomska, lubelska, siedlecka, łomżyńska a także krakowska, której siedzibą pozostał jeszcze tymczasowo Kraków. Nie wiemy, w jaki sposób podporządkowano władzom centralnym w tym przejściowym okresie podprefektury 3-oh powiatów kujawskich /radziejowskiego, brzeskiego i kowalskiego/ należących poprzednio do departamentu bydgoskiego. W każdym bądź razie sprawa administracji tego obszaru nie mogła należeć do Radzie Najwyższej Księstwa Warszawskiego a następnie Rządowi Tymczasowemu Królestwa Polskiego specjalnych trudności, gdyż siedziby wymienionych powiatów znajdowały się w granicach Królestwa. O wiele trudniej-

szym zadaniem było utrzymanie wzgl. zorganizowanie administracji powiatów ostrzeszowskiego, powidzkiego i pyzderskiego, które według traktatu wiedeńskiego miały być przecięte granicą państwową z Prusami. Rada Najwyższa i Rząd Tymczasowy w uchwałach z dn. 28.V. i 28.VII.1815 r. stanęły na stanowisku, że do zakończenia prac delimitacyjnych powiaty te powinny pozostać w całości pod zarządem Królestwa Polskiego. Postanowiono przytym podporządkować powiaty powidzki i pyzderski prefektowi kaliskiemu. Tymczasem Prusacy nie czekając na demarkację zajęli samowolnie części powiatów powidzkiego, pyzderskiego, odolanowskiego i ostrzeszowskiego wraz z ich miastami powiatowymi.^{1/} Rząd pruski posunął się nawet tak daleko, że nakazał mianowanemu przez siebie landratowi powiatu ostrzeszowskiego, Żychlińskiemu aresztować podprefekta tego powiatu, Suoheckiego, gdyby ten dobrowolnie nie ohojał zdać urzędowania. W tych warunkach Rząd Tymczasowy uchwałą z dnia 16.VIII.1815 r. wydał Ministerium Spraw Wewnętrznych polecenie, aby niezajęte przez Prusaków części powiatów pyzderskiego i powidzkiego przydzielili do sąsiednich powiatów dep. kaliskiego albo też utworzyło z tych dwóch kadłubowych powiatów jeden powiat w ramach tegoż departamentu.

Niezależnie od tego rodzaju zarządzeń o charakterze przejściowym Rząd Tymczasowy podjął prace nad zasadniczą reformą podziału administracyjnego odziedziczonego po Księstwie Warszawskim. Celem jej było zmniejszenie wydatków skarbowych na utrzymanie administracji, podyktowane złym stanem finansów państwa.

1/ Władze W.Księstwa Poznańskiego opuściły Pyzdry dopiero 18.V.1818 r.

Wychodzą z tego założenia zdecydowano zredukować znacznie ilość okręgów administracyjnych niższego rządu. Nazwano je obwodami, zachowując - zgodnie z artykułem 118-ym Ustawy Konstytucyjnej z dnia 27.XI.1815 r. - nazwę powiatów dla okręgów wyborczych, z których sejmiki szlacheckie miały wysyłać posłów na sejm.

Stosownie do nowej sytuacji politycznej Ustawa Konstytucyjna zamiast podziału kraju na departamenty wprowadziła podział na województwa. Był to formalnie nawrót do tradycji Polski przedrozbiorowej. W istocie, pod względem zasięgu terytorialnego, województwa Królestwa Polskiego, którym - o ile to było możliwe - nadano nazwy historyczne, nie przypominały bynajmniej dawnych województw przedrozbiorowych, lecz stanowiły odpowiednik departamentów Księstwa Warszawskiego, choć się z nimi nie we wszystkich przypadkach pokrywały.

Województwo lubelskie otrzymało te same granice co dawny departament lubelski. Również województwo podlaskie nie różniło się terytorialnie od dawnego departamentu siedleckiego a województwo augustowskie - od dawnego departamentu łomżyńskiego. Z departamentu płockiego uszczuplonego o skrawek powiatu lipnowskiego, który został przyznany Prusom, powstało woj. płockie. Z departamentu kaliskiego pomniejszonego o tereny odcięte granicą pruską, ale powiększonego o przyznane Królestwu części powiatów pyzderskiego i powidzkiego utworzono województwo kaliskie. Województwo sandomierskie odpowiadało terytorialnie dawnemu departamentowi radomskiemu pomniejszonemu o powiat kielecki, który został włączony do woj. krakowskiego. Granice tego województwa w porównaniu z dawnym departamentem krakowskim zostały zmienione także od strony południowej wskutek ustanowienia Wolnego Miasta Krakowa i oddania Austrii okręgu Podgórze. Województwo mazowieckie utworzono z departamentu warszawskiego oraz z trzech po-

wiatów kujawskich należących poprzednio do departamentu bydgoskiego.^{1/}

Tak więc nowy podział na województwa dostosowano celowo do poprzedniego podziału na departamenty, pragnąc w ten sposób zapewnić ciągłość urzędowania nowym władzom instancji tj. Komisjom Wojewódzkim, którymi zastąpiono urzędy prefektów.

Sześć województw /kaliskie, lubelskie, mazowieckie, płockie, podlaskie, sandomierskie/ odziedziczyło swoje siedziby po departamentach Księstwa Warszawskiego.

Nie została natomiast miastem wojewódzkim Łomża, będąca poprzednio siedzibą departamentu.

Departament łomżyński, którego dziwaczna konfiguracja geograficzna była wynikiem oddania Rosji w r. 1807 obwodu białostockiego, składał się z 2-óch różnorodnych regionów: południowego, leżącego w zlewisku Wisły, zasiedlonego głównie drobną, gęsto rozszaną szlachtą mazowiecko-podlaską oraz północnego, położonego w dorzeczu Niemna a pod względem osadniczym charakteryzującego się dominowaniem wielkiej własności ziemskiej /rządowej i prywatnej/. W części południowej centralnym ośrodkiem produkcji rzemieślniczej i wymiany handlowej była Łomża. Natomiast część północna, która przed III rozbiorem gospodarczo ciążyła w dużej mierze do Kowna i Grodna wchodząc wraz z tymi miastami w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, nie posiadała centralnego ośrodka miejskiego.

1/ Ze względu na bliską odległość powiatów kujawskich od Płocka rozważano też możliwość przyłączenia ich do województwa płockiego. Dano jednak posłuch życzeniom zainteresowanych mieszkańców, którzy wskazywali z jednej strony na trudności przeprawy przez Wisłę w komunikacji z Płockiem, z drugiej - na "większą w połączeniu ze stolicą Królestwa dla nich dogodność".

W tych warunkach sprawa lokalizacji siedziby władz II instancji dla tak niejednorodnego a w dodatku geograficznie bardzo rozczłonkowanego obszaru była niezmiernie trudna. Kiedy w r. 1807 rząd Księstwa Warszawskiego umieścił władze departamentowe w Łomży, spotkało się to z ostrym sprzeciwem wielkich właścicieli ziemskich i dzierżawców dóbr narodowych z północnych, tzw. litewskich powiatów. "Litwini" domagali się przeniesienia siedziby departamentu w ich strony, do Sejnu lub Suwałk. Ponawiali oni bezustannie te żądania przez cały czas istnienia Księstwa Warszawskiego. Za każdym jednak razem napotykali skuteczny sprzeciw szlachty łomżyńskiej. Jej przedstawiciele wyjednali zawieszenie dekretu królewskiego z 20.XI.1811 r., który nakazywał ministrowi Spraw Wewnętrznych przeniesienie władz departamentowych z Łomży do Suwałk przy równoczesnym włączeniu południowych powiatów dep. łomżyńskiego do departamentów sąsiednich to jest płockiego i siedleckiego.

Wreszcie, na krótko przed rozpoczęciem wojny 1812 r., rząd Księstwa Warszawskiego podjął próbę kompromisowego załatwienia sporu, rozważając możliwość przeniesienia władz departamentowych z Łomży do Augustowa, który leżał jeszcze na Podlasiu ale w pobliżu dawnej granicy między Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim. Oczywiście znacznie lepszym rozwiązaniem byłby podział dep. łomżyńskiego na dwa departamenty z siedzibami w Łomży i Suwałkach. Władze Księstwa Warszawskiego nigdy jednak koncepcji takiej nie wysuwały, gdyż jej realizacja wymagałaby zmiany konstytucji a ściślej biorąc jej artykułu określającego ściśle liczbę departamentów. Natomiast rząd Królestwa Polskiego nie był pod tym względem skrupowany przepisami konstytucji 1815 r. i mógł utworzyć z departamentu łomżyńskiego dwa województwa. Wiemy, że istotnie su-

gestię taką wysuwali na przełomie 1815 i 1816 r. - tym razem zgodnie - przedstawiciele północnych i południowych powiatów departamentu łomżyńskiego. Władze rządowe odrzuciły ją jednak z miejsca, nie chcąc ze względów budżetowych zwiększać liczby województw.

Na siedzibę województwa odpowiadającego terytorialnie dotychczasowemu departamentowi łomżyńskiemu zamierzano początkowo wyznaczyć Augustów, zapewne ze względu na jego położenie na pograniczu dwóch składowych części tego departamentu. Następnie jednak ustępując żądaniom "Litwinów" postanowiono, że siedzibą woj. augustowskiego będą Suwałki a nie Augustów.

Innym województwem, którego siedziba w porównaniu z okresem Księstwa Warszawskiego uległa ze zrozumiałych względów zmianie, było krakowskie. Początkowo na jego stolicę chciano wyznaczyć Kielce. Tak proponowała specjalna komisja powołana przez Rząd Tymczasowy do opracowania projektu nowego podziału administracyjnego. Rada Stanu sprzeciwiła się jednak temu, wychodząc z założenia, że siedzibą województwa powinno być miasto położone bardziej centralnie. W związku z tym Rada Stanu powzięła uchwałę o umieszczeniu władz województwa krakowskiego w Miechowie. Równocześnie jednak licząc się z trudnościami, na jakie może natrafić realizacja tej uchwały, w Radzie Stanu nie wykluczano całkowicie ewentualności ulokowania siedziby woj. krakowskiego w Kielcach. To była jedna z przyczyn, dla których Rada Stanu zaakceptowała propozycję włączenia powiatu kieleckiego do woj. krakowskiego. Celowość tej zmiany uzasadniano również innymi względami: bliższą odległością pow. kieleckiego od Miechowa niż od Radomia oraz zbyt wielkim obszarem departamentu radomskiego w stosunku do krakowskiego okrojonego o terytorium Rzeczypospolitej Krakowskiej i okręg Podgórze.

Województwa zostały podzielone na obwody pod władza komisarzy obwodowych. Ogółem utworzono 39 obwodów, co wobec dotychczasowego podziału administracyjnego na 77 powiatów oznaczało redukcję liczby okręgów i urzędów administracyjnych niższej instancji o 50 %.

Dziesięć obwodów utworzono z pojedynczych, rozległych powiatów. Tak uczyniono ze wszystkimi sześcioma powiatami województwa płockiego, trzema powiatami woj. augustowskiego /tj. sejneńskim, kalwaryjskim, mariampolskim/oraz powiatem sochaczewskim woj. mazowieckiego. Pozostałe obwody z wyjątkiem zamojskiego i hrubieszowskiego uformowano łącząc po dwa, albo trzy całe powiaty w jeden obwód.

Obwód zamojski utworzono z trzech całych powiatów /zamojskiego, tarnogrodzkiego i kraśnickiego/ oraz z trzech gmin powiatu tomaszowskiego. Pozostała, przeważająca część tego powiatu utworzyła wraz z powiatem hrubieszowskim obwód hrubieszowski. Był to jedyny wypadek podziału terytorium powiatu między dwa obwody. Wszystkie inne powiaty bądź stały się w całości składowymi częściami obwodów, bądź się z nimi zupełnie pokryły. Dla naszego tematu ma to podwójne znaczenie. Po pierwsze, utworzenie obwodów na kanwie granic powiatowych ułatwia nam porównanie podziałów administracyjnych Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Po drugie, w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego władze administracyjne przy sporządzaniu zestawień statystycznych niekiedy posługiwały się nadal podziałem na powiaty.^{1/}

1/ Wytłumaczenia tego faktu szukać zapewne należy w sposobie prowadzenia registrarur urzędów obwodowych, które odziedziczywszy po podprefektórah wykazy statystyczne prawdopodobnie zachowały przy ich konstytuowaniu dawny układ według powiatów /a w ich obrębie według parafii/.

W związku z tym należy stwierdzić, że niektóre powiaty zmieniły swoje granice w porównaniu z okresem Księstwa Warszawskiego.

Powiat krakowski /z siedzibą we wsi Hebdów/ został utworzony z tych części pow. hebdowskiego i krakowskiego, które weszły w skład Królestwa Polskiego. Powiat ostrzeszowski /z siedzibą w Wieruszowie/ stanowił mniejszą część dawnego powiatu tej nazwy, przecięte granicą pruską. Powiat kaliski został powiększony o przyznany Królestwu skrawek pow. odolanowskiego. Powiat pyzderski różnił się znacznie od powiatu tej samej nazwy istniejącego w okresie Księstwa Warszawskiego, składając się z pozostałych w granicach Królestwa Polskiego części powiatów pyzderskiego i powidzkiego. Powiaty radziejowski i lipnowski zostały nieco uszczuplone wskutek oddania Prusom terenów leżących w okolicy Torunia. Władze Królestwa Polskiego stosując przy tworzeniu obwodów zasadę nierozrywania powiatów chciały osiągnąć dwa cele: po pierwsze - uniknąć niekorzystnego dzielenia akt urzędowania /zwłaszcza rejestrów podatkowych/ dawnej administracji powiatowej między parę lub więcej obwodów a tym samym ułatwić ciągłość urzędowania władzom niższej instancji, powtóre - uzyskać od razu przejrzysty dla wszystkich obywateli obraz nowego podziału administracyjnego z ustalonymi dokładnie granicami obwodów.

Odstąpienie od powyższej zasady w odniesieniu do powiatu tomaszowskiego było konsekwencją decyzji Rady Stanu, która na posiedzeniu w dniu 15.I.1816 r. postanowiła zgodzić się na życzenie ordynata Zamoyskiego, by wszystkie dobra ordynacji znalazły się w jednym obwodzie. Ponieważ część powiatu tomaszowskiego z m. Tomaszowem oraz gminami Rogóźno i Wieprzowe

Jezioro¹ należały do ordynacji zamojskiej, teren ten włączono do obwodu zamojskiego, zachowując zresztą dawne granice pow. tomaszowskiego jako okręgu wyborczego i sądowego.

Na siedziby władz obwodowych wyznaczono - z kilkoma wyjątkami - miasta powiatowe. Krok ten podyktowany był następującymi względami. Przede wszystkim chodziło o to, by komisarze obwodowi mogli od razu przejąć biura dawnych podprefektów. Powtóre, w miastach powiatowych działały od czasów Księstwa Warszawskiego sądy cywilne I instancji tj. sądy Pokoju. Konstytucja Królestwa Polskiego nie wyznaczała wprawdzie powiatom roli okręgów sądowych a w artykule 146 orzekła powołanie "w każdej gminie i w każdym mieście" sądów cywilnych I instancji dla spraw mniejszej wagi. Jednakże czynniki rządowe zdawały sobie sprawę, że wprowadzenie tego postanowienia w życie nastąpi nie prędko i że przez długi jeszcze okres czasu obowiązywać będzie organizacja sądownictwa ustalona za czasów Księstwa Warszawskiego. Umieszczając więc w większości wypadków siedziby obwodów w miastach powiatowych, chowano ułatwić życie ludności, dając jej możliwość równoczesnego załatwiania w tym samym mieście spraw sądowych i administracyjno-podatkowych.

Od zasady lokowania biur komisarzy obwodowych w miastach powiatowych odstąpiono w sześciu tylko wypadkach. W obwodzie zamojskim na siedzibę władz administracyjnychznaczono centralnie położony Janów, ponieważ Zamość był twierdzą wojskową a Kraśnik i Tarnogród leżały na peryferiach obwodu.

1/ W skład tych gmin wchodziły m.in. wsie ordynackie: Rogóźno, Szara Wola, Łosiniec, Zawadki, Wólka Łosiniecka, Pasieki, Rybnica, Grabowica.

Na siedzibę obwodu kujawskiego /powiaty: brzeski, kowalski, radziejowski/ wyznaczono, zamiast proponowanego początkowo Brześnia Kujawskiego, Włocławek ze względu na jego dużo większą rolę gospodarczą i położenie nad Wisłą. Siedzibą obwodu sochaczewskiego został Łowicz, większy i lepiej zagospodarowany od Sochaczewa. W obwodzie stanisławskim, złożonym z powiatów stanisławowskiego /z siedzibą w Okuniewie/ i siennickiego, na miasto obwodowe wyznaczono Stanisławów, zapewne z tego względu, że był własnością rządową, podczas gdy Okuniew i Siennica stanowiły własność prywatną. Osobno należy wymienić Płock, który został siedzibą nie tylko województwa, ale także obwodu i powiatu płockiego odpowiadającego w podziale administracyjnym Księstwa Warszawskiego powiatowi wyszogrodzkiemu z siedzibą w Wyszogrodzie.

Omawiany podział administracyjny Królestwa uzyskał moc prawną postanowieniem namiestnika z dn. 16.1. 1816 r. /Dziennik Praw, t.2, s.115/120/. Schemat tego podziału był następujący.

województwa			obwody		powiaty		
Lp.	nazwa	siedziba	Lp.	nazwa	siedziba	Lp.	nazwa
			1.	kielecki	Kielce	1.	kielecki
						2.	jędrzejowski
			2.	miechowski	Miechów	3.	miechowski
1.	krakowskie	Miechów ^{1/}				4.	skalbmierski
			3.	olkuski	Olkusz	5.	krakowski
						6.	olkuski
			4.	stopnioki	Stopnica	7.	piliński
						8.	lelewski
						9.	sztydlowski
						10.	stopniński

1/ Zamiast Miechowa siedzibą województwa krakowskiego zostały Kielce /sob.niż.s.22/

województwa		obwody		powiaty	
Lp.	nazwa	siedziba	Lp. nazwa	siedziba	Lp. nazwa
			1. sandomierski	Sandomierz	1. sandomierski
					2. staszowski
			2. opatowski	Opatów	3. opatowski
2.	sandomierskie	Radom			4. selecki
			3. radomski	Radom	5. radomski
					6. kozienicki
			4. opoczyński	Końskie	7. konecki
					8. opoczyński
					9. szydlowiecki

województwa		obwody		powiaty	
Lp. nazwa	siedziba	Lp. nazwa	siedziba	Lp. nazwa	
		1. kaliski	Kalisz	1. kaliski	
				2. warcki	
		2. koniński	Konin	3. koniński	
				4. pyzderski	
3. kaliskie	Kalisz	3. sieradzki	Sieradz	5. sieradzki	
				6. szadkowski	
		4. wieluński	Wieluń	7. ostrzeszowski	
				8. wieluński	
				9. częstochowski	
		5. piotrkowski	Piotrków	10. piotrkowski	
				11. radomszczański	

w o j e w ó d z t w a		o b w o d y		p o w i a t y			
Lp.	nazwa	siedziba	Lp.	nazwa	siedziba	Lp.	nazwa
			1.	lubelski	Lublin	1.	lubelski
						2.	lubartowski
						3.	kazimierzowski
			2.	krasnostawski	Krasnystaw	4.	krasnostawski
						5.	chełmski
4.	lubelskie	Lublin	3.	hrubieszowski	Hrubieszów	6.	hrubieszowski
						7.	większa część pow. tomaszowskiego
						8.	zamojski
						9.	tarnogrodzki
			4.	zamojski	Janów	10.	kraśnicki
							trzy gminy pow.tomaszow- skiego

województwa

obwody

powiaty

Lp.	nazwa	siedziba	Lp.	nazwa	siedziba	Lp.	nazwa
			1.	płocki	Płock	1.	płocki
			2.	pułtusk	Pułtusk	2.	pułtusk
			3.	lipnowski	Lipno	3.	lipnowski
5.	płockie	Płock	4.	mławski	Mława	4.	mławski
			5.	przasnyski	Przasnysz	5.	przasnyski
			6.	ostrołęcki	Ostrołęka	6.	ostrołęcki

województwa		obwody		powiaty	
Lp. nazwa	siedziba	Lp. nazwa	siedziba	Lp. nazwa	
		1. warszawski	Warszawa	1. warszawski	
				2. błoński	
				3. czerski	
		2. stanisławowski	Stanisławów	4. stanisławowski	
				5. siennioki	
		3. rawski	Rawa	6. rawski	
				7. brzeziński	
6. mazowieckie	Warszawa	4. łęczycki	Łęczyca	8. łęczycki	
				9. zgierski	
		5. sochaczewski	Łowicz	10. sochaczewski	
		6. gostyniński	Kutno	11. gostyniński	
				12. orłowski	
		7. kujawski	Włocławek	13. brzeski	
				14. kowalski	
				15. radziejowski	

województwa		obwody		powiaty	
nazwa	siedziba	Lp.	nazwa	siedziba	Lp. nazwa
7. podlaskie	Siedlce	1.	siedlecki	Siedlce	1. siedlecki
					2. węgrowski
		2.	łukowski	Łuków	3. łukowski
					4. garwoliński
8. augustowskie	Suwałki				5. żelechowski
		3.	białski	Biała	6. białski
					7. łosiński
		4.	radzyński	Radzyń	8. radzyński
					9. włodawski
		1.	łomżyński	Łomża	1. łomżyński
					2. tykociński
			3. dąbrowski		
		2.	augustowski	Augustów	4. biebrzański
		3.	sejneński	Sejny	5. sejneński
		4.	kalwaryjski	Kalwaria	6. kalwaryjski
		5.	mariampolski	Mariampol	7. mariampolski

Miasta wojewódzkie - z wyjątkiem Warszawy - zostały postanowieniem z dnia 3.2.1816 r. wydzielone z obwodów i podporządkowane bezpośrednio Komisjom Wojewódzkim /Dziennik Praw, t.2, s.62/. Warszawę /łącznie z Pragę/ jako stolicę kraju wydzielono nie tylko z obwodu warszawskiego^{1/}, ale także z województwa mazowieckiego. Urząd Muncyypalny Warszawy, na którego czele stał prezydent mianowany przez namiestnika, został uzależniony bezpośrednio od Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji w myśl postanowienia z dnia 10. II.1816 r. /Dziennik Praw, t.I, s.159/.

Postanowienie z dnia 16.I.1816 r. o podziale administracyjnym kraju zostało jeszcze przed wprowadzeniem w życie zmienione w dwóch punktach.

Na siedzibę obwodu stanisławowskiego wyznaczono - postanowieniem z dnia 6.7.1816 r. /Dziennik Praw, t.I, s.417 n/ - Mińsk zamiast Stanisławowa ze względu na brak w tym miasteczku lokali dla urzędów.

O wiele ważniejsza była druga zmiana. Dotyczyła ona wyznaczenia siedziby woj. krakowskiego. Okazało się bowiem, że Miechów z różnych względów, m.in. z powodu braku mieszkań dla urzędników, nie nadaje się na stolicę województwa. Wówczas Komisja Rządowa S.W. i P. zaczęła badać możliwości ulokowania władz woj. krakowskiego w innych miastach tj. w Pilicy, Pińczowie lub Kielcach. W związku z tym rozpoczęto pertraktacje z właścicielami Pilicy i Pińczowa o odstąpienie jednego z tych miast Rządowi.

1/ ścisłego rozgraniczenia terytorium m. Warszawy od obwodu warszawskiego dokonano w r. 1822.

Wreszcie za sprawą Staszica na posiedzeniu Rady Administracyjnej w dniu 6.8.1816 r. zapadło postanowienie namiestnika wyznaczające na stolicę woj. krakowskiego Kielce zamiast Miechowa /Dziennik Praw, t.I, s.429 n/. Decyzja ta wywołała protest Rady Obywatelskiej województwa krakowskiego. Domagała się ona umieszczenia władz wojewódzkich w mieście położonym bardziej centralnie od Kielc i proponowała na stolicę województwa zrazu Nowe Miasto Korczyn, potem Pilićę. Kiedy ponadto na sejmie 1818 r. posłowie woj. krakowskiego wystąpili przeciw wyznaczeniu Kielc na siedzibę województwa, opowiadając się za Pilićą, namiestnik Zajączek zaczął się skłaniać ku tej propozycji. Ponieważ jednak Pilićca była znacznie gorzej niż Kielce przygotowana do przyjęcia władz wojewódzkich a cała sprawa nie można było dłużej przeciągać ze względu na coraz silniejsze protesty rządu austriackiego przeciw dalszemu przebywaniu władz Królestwa Polskiego na terenie Krakowa, ostatecznie w dniu 21.7.1818 r. zapadła decyzja namiestnika w Radzie Administracyjnej przesadzająca spór na rzecz Kielc. Komisja Województwa Krakowskiego przeniosła się tam z Krakowa we wrześniu 1818 r.

Pozostaje jeszcze do wyjaśnienia sprawa podziału na gminy. Postanowienie z dnia 3.2.1816 r. o organizacji władz administracyjnych /Dziennik Praw, t.2, s. 31-36/ orzekło w artykule 1, że ostatnim ogniwem administracji państwowej są "zwierzchności miejskie i wiejskie" czyli urzędy municypalne w miastach i wójtowie w gminach wiejskich. Wójtami byli właściciele wsi, co zostało obwarowane postanowieniem z dnia 30.5.1818 r. /Dziennik Praw, t.6, s.34-41/ głoszącym: "Właściciele wsi są wójtami z prawa". Gminę wiejską mogła stanowić każda wieś licząca co najmniej 10 dymów. W skład jednej gminy mogło też wchodzić kilka lub kilkanaście wsi należących do jednego dominium,

pod warunkiem przynależności do tego samego obwodu.

Jeżeli wieś należała do różnych właścicieli, jeden z nich był obierany lub mianowany wójtem. Część wsi należąca do jednego właściciela, o ile składa się co najmniej z 10 dymów, mogła stanowić osobną gminę pod zwierzchnictwem tegoż właściciela jako wójta.

Podział na gminy wiejskie był więc, zgodnie z feudalną strukturą Królestwa, odbiciem podziału własności ziemskiej.

II. Zmiany i projekty w okresie 1817 - 1830 r.

Opisany w poprzednim rozdziale podział administracyjny Królestwa wszedł w życie w drugiej połowie 1816 r. równocześnie z ustanowieniem nowych władz terenowych tj. komisji wojewódzkich i komisarzy obwodowych. Związana z tą reformą redukcja personelu administracyjnego przyniosła państwu oszczędność w kwocie prawie 1.400.000 zł. rocznie, zmniejszając wydatki administracyjne o około 50 %. Pod tym względem reforma cel swój osiągnęła. Rychło jednak wystąpiły jej wszystkie ujemne strony. Wynikły one nie tylko ze znacznego powiększenia obszaru poszczególnych okręgów urzędowania władz administracyjnych I instancji. Z tym faktem zarówno ludność jak i urzędnicy, choć - nie choć, musieli się pogodzić. Niezależnie jednak od tych nieuniknionych konsekwencji nowego podziału administracyjnego, jego słabość polegała na wadliwym rozgraniczeniu obwodów i niewłaściwej lokalizacji ich siedzib. Granice obwodów wskutek łączenia 2 - 3-ich powiatów otrzymały częstokroć nieracjonalny przebieg. Równocześnie zaś zasada lokowania władz obwodowych w miastach powiatowych i to możliwie większych, spowodowała w wielu wypadkach umieszczenie siedziby obwodu na jego peryferiach. Konsekwencje takiego stanu rzeczy dały się dotkliwie odczuć zarówno ludności, jak i organom administracji państwowej. Polecenia i rozkazy rządowe przesyłane za pośrednictwem komisarzy obwodowych do magistratów miast i wójtów gmin musiały często odbywać zbyt długą drogę, podobnie jak i odwrotnie raporty przesyłane komisarzom obwodowych przez wójtów i burmistrzów. Na wadliwe rozgraniczenie obwodów i złą lokalizację ich siedzib sarkali zwłaszcza właściciele ziemscy, którzy musieli utrzymywać częste kontakty z władzami obwodowymi czy to z racji uiszczania podatków,

czy też z tytułu pełnionych funkcji wójtów.

Dalekie odległości dzielące niektóre dobra od siedziby obwodu, w którym były one położone, odczuli najdotkliwiej chłopcy w związku z takimi powinnościami jak przewożenie korespondencji urzędowej lub dawanie podwód /np. przy dostawianiu "popisowych" czyli rekrutów/.

Zmniejszenie liczby urzędów administracyjnych I instancji oraz niewłaściwe rozmieszczenie ich siedzib dało się szczególnie we znaki dziedzicom tych dóbr, które za czasów Księstwa Warszawskiego zostały przecięte granicami powiatów a następnie po ustanowieniu Królestwa Polskiego weszły w skład dwóch sąsiednich obwodów. Właściciel względnie dzierżawca takich dóbr musiał wypłacać podatki do kas sparbowych w dwóch daleko od siebie położonych miastach obwodowych a także pełnić obowiązki wójta dwóch gmin, z których każda należała do innego obwodu. Również dla chłopów wynikały w takich sytuacjach dodatkowe obciążenia. Za przykład mogą nam posłużyć wsie rządowe Gruszka i Smyków, które choć należały do ekonomii radoszyckiej położonej zasadniczo w obw. opoczyńskim, stanowiły osobną gminę w obwodzie kieleckim. Wszystkie pisma kierowane do tej gminy przez komisarza obwodowego musiały być przez jej mieszkańców doręczane daleko mieszkającemu wójtowi, którym był dzierżawca ekonomii. Nie miałyby to miejsca, gdyby wymienione wsie należały wraz z całą ekonomią do obwodu opoczyńskiego, jak otc zabiegali sami chłopcy.

Powszechne niezadowolenie z zaprowadzonego w r. 1816 podziału administracyjnego znalazło swój wyraz w licznych zażaleniach, jakimi zarzucone były władze wojewódzkie i centralne. Co więcej, na pierwszym sejmie 1818 r. izba poselska uchwaliła petycję domagającą się nowego podziału na obwody i takiego ich rozgraniczenia, by w miarę możliwości dobra jednego właściciela nie były

dzielone między dwa obwody.

Powyższa petycja spowodowała, że rząd zdecydował opracować projekt zmiany podziału administracyjnego. Miała się ona dokonać bez zwiększenia liczby województw i obwodów. W tym sensie Komisja Rządowa S.W.i P. wystosowała do wszystkich komisji wojewódzkich reskrypt z dnia 24.4.1819 r. z poleceniem, by opracowały one wspólnie z Radami Obywatelskimi propozycje zmian podziału na obwody oraz granic odnośnych województw. W reskrypcie wyraźnie zaznaczono, że projekty zmian siedzib obwodów należy ograniczyć do wypadków szczególnie uzasadnionych.

Na podstawie szczegółowych propozycji i materiałów otrzymanych od władz wojewódzkich Komisja Rządowa S.W.i P. opracowała zbiorczy projekt zmiany podziału administracyjnego dla całego kraju.

W ramach niniejszego zarysu trudno omawiać szczegółowo treść powyższego projektu. Należy jednak podać jego najważniejsze postanowienia i wyjaśnić ogólne tendencje.

Projekt przewidywał zmiany siedzib obwodu tylko w czterech wypadkach. Mianowicie urzędy komisarzy obwodowych miały być przeniesione z Włocławka do Brześcia Kujawskiego, z Łowicza do Sochaczewa, z Olkusza do Pilibicy i z Siedlec do Sokołowa.

Daleko większe zmiany wnosił projekt w zakresie rozgraniczenia obwodów i województw.

Na pierwszym miejscu należy wymienić punkt dotyczący obwodu kujawskiego. Jego włączenie w r. 1816 do woj. mazowieckiego okazało się w praktyce niedogodnym, o czym świadczy petycja poselska z r. 1818 o utworzenie osobnego, dziewiątego, woj. kujawskiego. Omawiany projekt, zgodnie z zasadą niepowiększania liczby okręgów administracyjnych, przewidywał inne rozwiązanie, mianowicie włączenie obwodu kujawskiego do woj. kalis-

kiego. Miało to m.in. na celu wyrównanie rozbieżności między podziałem administracyjnym i kościelnym. Jak bowiem wiadomo, r. 1818 Królestwo Polskie zostało podzielone na 8 diecezji, które odpowiadały terytorialnie województwom z tym jedynie wyjątkiem, że obwód kujawski województwa mazowieckiego wszedł w skład diecezji kaliskiej a nie warszawskiej.

Inna, przewidywana w omawianym projekcie, zmiana granicy wojewódzkiej polegała na rozszerzeniu obwodu kieleckiego, którego północna granica przebiegała bardzo blisko Kielce. Do obwodu tego projektowano przyłączyć południową część powiatu szydlowieckiego i skrawek powiatu soleckiego z woj. sandomierskiego. Chodziło tu m.in. o przeniesienie do województwa krakowskiego dóbr rządowych /bodzentyńskich, samsonowskich i suchedniowskich/ należących do Dyrekcji Górniczej. W ten sposób wszystkie rządowe zakłady przemysłowe i dobra górnicze tzw. dziś Staropolskiego Okręgu Przemysłowego znalazłyby się w jednym województwie.

Pozostałe postanowienia projektu dotyczące zmian granic wojewódzkich wynikały prawie wyłącznie z korektury rozgraniczenia obwodów. Np. północno-zachodnia część powiatu łukowskiego wchodząca w skład obwodu siedleckiego, zbyt oddalona od jego dotychczasowej a tym bardziej nowo projektowanej siedziby, miała być włączona do obwodu stanisławowskiego /woj.mazowieckie/. Warto też nadmienić, że m. Stężyce oraz sąsiednie wsie Kletnie i Rokitno położone na prawym brzegu Wisły w południowo-zachodniej części powiatu żelechowskiego /obwód łukowski/ projektowano przyłączyć do obw. radomskiego, co byłoby w pewnej mierze nawrotem do czasów Polski przedrozbiorowej, gdzie ziemia stężycka wchodziła w skład województwa sandomierskiego.

W zakresie wewnętrznego podziału poszczególnych

województw na obwody projekt wprowadzał liczne i duże zmiany, zwłaszcza na obszarze województw mazowieckiego i plockiego. Korektura granic była tu planowana z wyraźną tendencją wyrównywania granic obwodów i przydzielania poszczególnych okolic do tego obwodu, którego siedziba była dla nich najbliższa. Np. w woj. mazowieckim wschodnia część obw. gostynińskiego /parafie: Bełchów, Rybno, Giżyce, Kocierzów, Brzozów, Żłaków Kościelny, Ików, Kiernozia/ miała być przydzielona do obw. sochaczewskiego, północno-zachodnia część pow. przesińskiego /obw. rawski/ - do obw. łęczyckiego /parafie: Dobra, Głowno, Bratoszewice, Stryków, Ścieszyn, Końskie, Makolice, Waliszew, Bielawy, Oszkowice/, a zachodnia część pow. czerskiego /parafie: Mszczonów, Osuchów, Wilków, Błędów, Mogielnica, Michałowice, Przybyszew/ - z obw. warszawskiego do rawskiego.

W województwie podlaskim północno-zachodnią część powiatu łosickiego /parafie: Sokołów, Kożuchów, Wyróżby, Skrzyszów/ projektowano przenieść z obwodu białskiego do siedleckiego, aby zlikwidować klin wznajający się w granice tego obwodu.

W województwie augustowskim południowo-wschodnią część powiatu białobrzegińskiego /parafie: Wizna, Poryte, Jedwabne, Burzyn/ miała być ze względu na bliską odległość od Łomży przenieśiona z obwodu augustowskiego do łomżyńskiego. Z analogicznych powodów północno-wschodnie pobrażenie obwodu augustowskiego /parafie: Liszków i Kopoiwo/ zamierzano wcielić do obw. sejneńskiego.

Oprócz tego rodzaju większych zmian granic obwodowych projekt przewidywał także wiele, przeważnie drobnych, korektur mających na celu złączenie w jednym obwodzie dóbr, które należąc do jednego właściciela były rozdzielone granicą obwodową.

Omawiany projekt Komisji Rządowej S.W. i P. nie

we wszystkim pokrywał się z propozycjami złożonymi przez Rady Obywatelskie. Naprzykład Rada Obywatelska Województwa Augustowskiego wysunęła następującą alternatywną propozycję, która nie weszła do projektu rządowego. Pierwsza alternatywa przewidywała powiększenie liczby obwodów z pięciu do sześciu. Mianowicie z dwóch powiatów składających obwód augustowski tj. dąbrowskiego i biebrzańskiego proponowano utworzyć osobne obwody, przy czym do pierwszego z nich miały być przyłączone z obwodu sejneńskiego parafie: Bakalarzewo, Filipów i Przerześl wzamian za parafie Kopołowo i Liszków. Na wypadek niemożności zwiększenia liczby obwodów wysunięto drugą alternatywę, która przewidywała przekształcenie powiatu biebrzańskiego w osobny obwód przy równoczesnym powiększeniu obwodu sejneńskiego o powiat dąbrowski. Siedzibą projektowanego obwodu biebrzańskiego miał być nie Augustów, lecz inne miasto, położone możliwie centralnie, np. Wąsosz.

Powyższe propozycje Rady Obywatelskiej zostały powtórzone w petycji uchwalonej w r. 1820 przez izbę poselską na wniosek kilku posłów i deputowanych z woj. augustowskiego.

Omówiony powyżej projekt Komisji Rządowej S.W. i P. został przez nią z końcem marca 1820 r. przesłany wszystkim komisjom wojewódzkim i radom obywatelskim do zaopiniowania a następnie po wprowadzeniu pewnych poprawek - skierowany z końcem 1820 r. do Rady Stanu. Dla szczegółowego zbadania i zaopiniowania tego projektu została wówczas powołana specjalna "deputacja" czyli komisja, w której skład weszli: R. Rembieliński, gen. Hauke, Netrebski, Żóchowski.

Deputacja opinię swą o projekcie Komisji Rządowej zawarła w obszernym memoriale z dnia 18.7.1821 r. opracowanym przy współdziałaniu generała Hauke przez uz-

dolnionego administratora, prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego i radcę stanu, Rajmunda Rembielińskiego.

Na wstępie memoriału zostały sformułowane w czterech punktach ogólne zasady, jakimi kierowała się deputacja przy rozpatrywaniu projektu.

W punkcie pierwszym znajdujemy następujący dezyderat: "Ażeby ograniczenia województw a nawet i obwodów nie przechodziły ważnych naturalnych rozdziałów, jakimi są mianowicie w kraju polskim rzeki znaczniejsze, ponieważ te stanowiąc częstokroć w czasie wojny linię operacji wojskowych wymagają już przez to samo podobnychże w administracji kraju przedziałów zachowania". W myśl tej zasady deputacja negatywnie zaopiniowała te postanowienia projektu, które przewidywały zmiany granic administracyjnych biegnących rzekami: Wisłą, Pilicą, Nidą, Tyśmienicą i Narwią. Jedyny wyjątek zrobiła deputacja zgadzając się, by położone na lewym brzegu Pilicy przedmieście Przedborza /Widoma/ zostało włączone do województwa sandomierskiego, w którym leżało to miasto.

Druga z kolei zasada została sformułowana w sposób następujący: "Jeżeli zmiany obwodów przez przekazanie całkowitych powiatów jest /s/ łatwiejszym do wykonania, takowego raczej użyć, niżeli odrywać części, gdyż w pierwszym przypadku łatwiejszym jest rozłączenie taryf skarbowych i wszelkich statystycznych spisów". W konsekwencji takiego stanowiska deputacja odrzuciła prawie wszystkie proponowane przez K.R.S.W. i P. zmiany granic obwodowych w województwach podlaskim i augustowskim, wysuwając własne kontr-proponycje polegające w dużej mierze na odmiennym, niż to się stało w r. 1816, łączeniu powiatów w obwody.

W województwie podlaskim deputacja proponowała utworzyć następujące 4 obwody:

1. siedlecki złożony z powiatów: siedleckiego, węgrowskiego i łosiokiego^{1/};
2. łukowski " " łukowskiego i radzyńskiego;
3. stężycki " " żelechowskiego i garwolińskiego;
4. bialski " " bialskiego i włodawskiego.

W województwie augustowskim proponowała deputacja utworzyć następujące obwody redukując ich liczbę do czterech ze względów oszczędnościowo-budżetowych:

1. zambrowski złożony z powiatu tykocińskiego, części powiatu łomżyńskiego /parafie: Rutki, Kołaki, Zambrów, Szumowo, Lubotyń/ i południowej części pow. ostrołęckiego;
2. łomżyński złożony z powiatu łomżyńskiego, z większej części powiatu białobrzeskiego /aż po rzekę Łęg/ i północnej części obwodu ostrołęckiego, który miał zostać zlikwidowany;
3. augustowski złożony z powiatu dąbrowskiego, obwodu sejneńskiego i pozostałej części powiatu białobrzeskiego;
4. mariampolski złożony z dotychczasowych obwodów mariampolskiego i kalwaryjskiego.

Realizacja propozycji zawartej w ostatnim punkcie doprowadziłaby do powstania obwodu o powierzchni niewspółmiernie dużej w porównaniu z innymi obwodami.

^{1/} wschodnią część pow. łosiokiego /z m. Janowem/ wciśniętą między rz. Bug i granicę pow. bialskiego proponowała deputacja przyłączyć do obwodu siedleckiego.

Deputacja zdawała sobie z tego sprawę, ale rozumowała, że administrowanie tym obszarem nie będzie następczo trudności "zważywszy, że obadwa te obwody/ tj. mariampolski i kalwaryjski, przyp. W.T./ składają się z ekonomów rządowych i wielkich dominiów". Stanowisko takie było zgodne z trzecią z kolei zasadą sformułowaną w memoriale deputacji. "Obwody ile możliwości przy nowej formacji równać z uwagą na różnorodność posiadłości i o do ich natury i o do wielkości, gdyż równając komisarzy obwodowych pracą, można osiągnąć nadzieję równego ustaw. rządowych wykonania".

O ile Komisja Rządowa S.W. i P. w swoim projekcie starała się ograniczyć do minimum zmiany siedzib obwodowych a natomiast dostosowywać do nich granice administracyjne, o tyle deputacja, odwrotnie, wysunęła liczne propozycje zmian w rozmieszczeniu miast obwodowych, dostosowując w miarę możliwości ich lokalizację do istniejących granic administracyjnych a ponadto warunkując ją jeszcze innymi czynnikami w myśl następującej, czwartej z kolei zasady: "Co do wyboru stolic dla obwodów zważać na szkodliwość /s/ położenia, na posadowienie instytucji i zakładów publicznych, tak cywilnych jako i wojskowych, na zdolność miast korzystania z tego dobrodziejstwa /tj. ulokowania władz obwodowych; przyp. W.T./, dla czego zawsze rządowym, jako uprzywilejowanym, w których zarobki mieszczan nie są skrepowanymi, nad dziedzicznymi dawać pierwszeństwo ...".

Konkretnie deputacja proponowała przenieść siedziby obwodów z Miechowa do Skalmierza, z Olkusza do Siewierza/ a nie do prywatnego miasta Pilicy, jak przewidywał projekt K.R.S.W. i P./, z Opatowa do Kunowa, z Końskich do Opoczna, z Płocka do Wyszogrodu, z Mińska do Stanisławowa, z Włocławka do Brześcia Kujawskiego i ewentualnie z Kutna do Gostynina. Wbrew projektowi

K.R.S.W. i P., deputacja opowiedziała się za pozostawieniem siedziby obwodu sochaczewskiego w Łowiczu. W województwach podlaskim i augustowskim miastami obwodowymi miały być: dla obwodu siedleckiego - Siedlce względnie Sokołów, dla łukowskiego - Łuków, dla stężyckiego - Stężyca, dla białskiego - tymczasowo Biała a w przyszłości Łomazy, dla łomżyńskiego - Łomża, dla zambrowskiego - Zambrów, dla augustowskiego - Augustów wzgl. Suwałki lub Sejny, dla mariampolskiego - Mariampol. Należy wyjaśnić, że z wyżej wymienionych miast, które miały zostać siedzibami obwodów, tylko Biała Podlaska była miastem prywatnym. Skalbierz był własnością kościelną, ale z tego tytułu znajdował się pod kuratelą rządową. Pozostałe - stanowiły własność rządu.

W sprawie dóbr prywatnych i ekonomii rządowych podzielonych między dwa obwody deputacja zajęła odmienną stanowisko niż K.R.S.W. i P., uważając, że granice administracyjne mogą tylko wówczas pokrywać się z własnościowymi, jeżeli nie stoją temu na przeszkodzie inne ważniejsze względy a przede wszystkim zasada respektowania większych rzek jako naturalnych granic administracyjnych. W memoriale deputacji zwrócono też uwagę na niestałość granic własnościowych z powodu działów rodzinnych oraz tranzakcji kupna - sprzedaży.

Deputacja nie ograniczyła się do sformułowania ogólnych zasad podziału administracyjnego, ale rozpatrzyła także szczerze punkt za punktem, przedstawiony sobie projekt. Wiele jego postanowień zaopiniowała negatywnie a poza tym wysunęła własne /częściowo omówione powyżej/ propozycje, co było naturalną konsekwencją przyjęcia odmiennych kryteriów reformy podziału administracyjnego.

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Polioji

nie spodziewała się takiego obrotu sprawy. Przedkładając swój projekt przypuszczała, że Rada Stanu wprowadzi doń pewne, stosunkowo niewielkie zmiany. Tymczasem zamiast poprawek Komisja Rządowa otrzymała kontr - projekt, oparty na zupełnie innych założeniach. Nie chcąc się nań zgodzić a równocześnie nie widząc w tym stanie rzeczy szans na przeforsowanie własnego projektu, Komisja Rządowa spowodowała, że cała sprawa zeszyła z porządku zebrań Rady Stanu i została odłożona ad acta. Po zaniechaniu myśli o jednorazowej, generalnej reformie podziału administracyjnego rząd wkroczył na drogę stopniowego korygowania granic administracyjnych poszczególnymi, sporadycznie wydawanymi zarządzeniami /postanowieniami/, wprowadzającymi zmiany o znaczeniu lokalnym. W okresie od roku 1821 do wybuchu powstania listopadowego zostało wydanych 26 takich rozporządzeń, zestawionych w poniższym wykazie. Należy jednak z całym naciskiem podkreślić, że ich efekt był niewspółmiernie mały w stosunku do projektów z lat 1820 - 1821. Olbrzymia bowiem większość zmian miała charakter drobnych korektur dokonanych na prośby właścicieli ziemskich starających się o przeniesienie swych dóbr do innych obwodów.

Jedynie na obszarze województw augustowskiego i podlaskiego dokonano większych zmian, które mniej więcej odpowiadały odnośnym propozycjom zawartym w projekcie K.R.S.W. i P. z r. 1820. Mianowicie znacznemu przesunięciu uległy granice obwodów bialskiego i siedleckiego oraz łomżyńskiego, augustowskiego i sejneńskiego /zob. w poniższym wykazie poz. 8, 19, 20, 21/ przy równoczesnej likwidacji enklawy, jaką stanowiły w obwodzie sejneńskim gminy Kudrana i Poniemoń.

Z m i a n y g r a n i c a d m i n i s t r a c y j n y c h
w o k r e s i e 1 8 1 7 - 1 8 3 0 r.

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
1.	1821 r.	wieś Trzebuchów Kamienny z osa- dą Czerniak	p.brzeski o.kujawski w.mazowieckie	p.koniński o.koniński w.kaliskie	KRSW 7025
2.	22.7. 1823 r.	wieś Miłosna 1 karozma Janówek	p.siennioki o.stanisławowski w.mazowieckie	p.warszawski o.warszawski w.mazowieckie	RA 11/189 ^{2/} KRSW 7027
3.	25.11. 1823 r.	osada Widoma 1 folw.Wola Przedborska	p.radomszogański o.piotrowski w.kaliskie	p.konecki o.opoczyński w.sandomierskie	RA 11/311 KRSW 7027 KWKr 1069

1/ skróty: p. = powiat, o. = obwód, w. = województwo.

2/ sygnatura liczbowa oznacza w pierwszej części - nr woluminu, w drugiej numer pozycji.

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
4.	25.11. 1823 r.	wsie Żeleźnioa 1 Stara Wieś	p.kielecki o.kielecki w.krakowskie	p.konecki o.opoczyński w.sandomierskie	RA 11/311 KRSW 7028 KWKr 1069
5.	1823- -1824	wieś Lucyma z młynem Borowin	p.solecki o.opatowski w.sandomierskie	p.kozienioki o.radomski w.sandomierskie	KRSW 7028
6.	16.3. 1824	wsie: Skarżysko Książęce, Kamienna, Posadaje, Szozepa- nowo.	p.solecki o.opatowski w.sandomierskie	p.szydłowiecki o. opoczyński w.sandomierskie	RA 12/73 KRSW 7028 KRSW 6976
7.	31.8. 1824 r.	wieś Porąbki	p.opatowski o.opatowski w.sandomierskie	p.kielecki o.kielecki w.krakowskie	RA 12/277 KRSW 7028 KRSW 6976 KWKr 1069

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
8a.	przed 30.11. 1824	gmina Liszkowo /osady: Liszkowo, Gudale, Wilkowce, Wysokie, Burbańce, Kraśnik, Gabińce, Ponary, Ryciele, Snajgupie, Gajluny, Rynga- liszki, Bałtorayszki, Ki- bisze, Zejmy, Horodyszczce, Bieliszki, Hestrajgiszki, wiatrak Strzelectwo, Iraki/	p. dąbrowski /do r. 1824/ o. augustowski w. augustowskie	p. sejneński /od r. 1824/ o. sejneński w. augustowskie	KRSW 7028
8b.	30.11. 1824	gmina Kudrany /wsie: Bor- dziuny, Barbańce, Dobukłań- ce, Juniańce, Kudrany, Ru- singi, Ułomyce, Lipiszki, Ciemonińce, Dąbrówka, Dra- pole, Gudańce, Koceliszki, Miśańce, Szawłany, Kajeta- nów, młyn Podseraje/,gmina Poniemoń /wsie: Gienie, Jaku-	p. dąbrowski o. augustowski w. augustowskie	p. sejneński o. sejneński w. augustowskie	KRSW 7028 RA 12/330 KRSW 6976

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
8b.	/ciąg dalszy/	biszki, Lewońce, Sarkojedy, Poniemoń, Wawery, Zaście- nieszki/, gmina Justianowo /wsie: Dumblańce, Igorka, Ilgienieszki, Juszkańce, Justianowo, Iwaszki, Kop- ciowo, Michalieszki, Mie- ciuny, Mięciszki, Nasuty, Nowiki, Olechnowce, Pod- dumble, Siemaszki, Warwisz- ki/.			
9.	3.6. 1825	wsie Gruszka i Smuków	p. kielecki o. kielecki w. krakowskie	p. konecki o. opoczyński w. sandomierskie	KWKr 1069
10.	18.6. 1824	wsie i folwarki: Bełchów, Dzierzgów, Stachlew, Sie- rakowie	p. rawski o. rawski w. mazowieckie	p. sochaczewski o. sochaczewski w. mazowieckie	KRSW 6976 RA 13/146

Lp.	data posta- nowie- nia	o e a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
11.	18.6. 1825	wsie i folwarki: Wola Drzewiecka, Chlebów, Bob- rowa, Ratniewice, /Retnio- wiec/	p. brzeziński o. rawski w. mazowieckie	p. sochaczewski o. sochaczewski w. mazowieckie	KRSW 6976 RA 13/146
12.	18.6. 1825	wieś Otolioe	p. orłowski o. gostyniński w. mazowieckie	p. sochaczewski o. sochaczewski w. mazowieckie	KRSW 6976 RA 13/146
13.	28.6. 1825	wsie: Chomejowa Wola, Olszewnica, Krasew Stary.	p. Łukowski o. Łukowski w. podlaskie	p. radzyński o. radzyński w. podlaskie	KRSW 7029 KRSW 6976
14.	4.10. 1825	wieś Kakonin	p. opatowski o. opatowski w. sandomierskie	p. kielecki o. kielecki w. krakowskie	KRSW 7029 KRSW 6976 RA 13/228

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
15.	29.11. 1825	wsie Kikoły i Wólka Ki- kolska	p.płocki o.płocki w.płockie	p.pułtuski o.pułtuski w.płockie	KRSW 7029 KRSW 6976 RA 13/281
16.	29.11. 1825	wieś Grabie Hołędry	p.pułtuski o.pułtuski w.płockie	p.płocki o.płocki w.płockie	KRSW 7029 KRSW 6976 RA 13/281
17.	12.9. 1826	wieś Woła Drzewiecka	p.sochaczewski o.sochaczewski w.mazowieckie	p.brzeziński o.rawski w.mazowieckie	RA 14/252 KRSW 6976
18.	17.10. 1826	wieś Ostrownica	p.solecki o.opatowski w.sandomierskie	p.kozienicki o.radomski w.sandomierskie	RA 14/321 KRSW 7030 KRSW 6976

Lp. data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
19. 22.5. 1827	miasta: Wizna, Jedwabno, Stawiski; wsie: Borzejewo, Bronowo, Kramkowo, Niwko- wo, Ruś, Zantlewo, Chrza- nowo Dusze, Bryohy Karwo- wo, Barwiski, Jurgoty, Bo- rawskie k. wsi Przytuły, Chrzanowo Cyparki, Czachy, Szlasy, Doliwy, Łoje nad Wissą, Łoje Grzęska, Mreoz- ki, Kamienny Stok, Mieczki Czarne, Pluty Bogowe, Pień- ki Gredziskie /Pieńki Gro- dzisko/, Supy Grzęska, Szla- sy Grzęska, Szyjki, Trzaski, Wagi Gnaty, Grądy Wonieoko, Grądy Wielkie, Grądy Małe, Borawskie, k. wsi Witynie,	p. biebrzański o. augustowski w. augustowskie	p. łomżyński o. łomżyński w. augustowskie	Dz.Woj.Aug. 1827, nr 29; RA 15/271 KRSW 6976

Lp. data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
19. /oiąg dalszy/	Bronaki Olki, Chrostowo Wielkie, Janczewko, Kołówko, Konopki Tłuste, Kubrzany, Ko- rytki, Karwowo Wszebory, Kar- wowo Polki, Kucze Wielkie, Kucze Trzcianka, Orlikowo, Rostki Małe, Witynie Pi- ziotki, Kajmy, Jedwabne Becz- ki, Katuzyn młyn i Łojewko, Janczewo Wielkie, Bronaki Pietrasze, Kossaki Turki, Konopki Chude, Karwowo Stry- jaki, Pawełki Zabłooie, Przestrzele, Koniecki Wado- łowo, Boguszki Rostki, Jar- nuty Grądy, Mieczki Sułkowo, Małachowo Piekło, Nietawice,			

Łp. data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
19. /ciąg dalszy/	Rutki Zaborowo, Taraskowo, Kubra, Kuberka, Korzeniste, Grabowo, Hipolitowo, Igna- oewo, Józefowo, Poryte, Bu- dy Poryckie, Wilozewo, Za- borowo, Mocarze Budne, Moca- rze Dziubiele, Mocarze Bart- ki, Biedry Wielkie, Brzosto- wo, Chyliny Kąty, Chyliny Wi- ty, Nadbory, Siestrzanki, Michny, Lisy, Barzykowo, Ba- gienice, Cedry Złotystok, Ce- dry Małe, Dziągiele, Gnatowo, Gardoty, Grzynki, Kuozyńny, Kurkowo, Mieczki Sucholaszcz- ki, Niesiołki, Olszewo Góry, Olszewo Małe, Obrytki k. wsi			

Lp. data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
19. /oiąg dalszy/	Przytuły, Pieniński Zalesie, Rosochate, Ramoty, Rogate, Siwki, Sokoły, Rostki, Ta- fiły, Żelaski, Racibory, Ro- many, Siebiuroczyn, Burzyn, Kamianki, Chmiślowo, Makowo Bure, Rutki Nory, Sambory Bukowo, Szostaki Dąbrowo, Wierciszewo, Srebrowo, Mrow- ki /Mroczki Kamienny Stok/, Kotowo, Rostki Duże /Wiel- kie/, Stawiski wieś, Budy Stawiskie, Dzierzbia, Norki, Zaskrodzie, kolonia Trzcian- ka vel Lasocin, Wścieklice, Koziki, Wilanowo, Budziszki, Janczewo.			

Lp. data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
20. 22.5. 1827	miasto Przerośl z przed- mieściem Prawylas, miasto Filipowo z przedmieściem Wólka, Miasto Bakałarzewo; wsie: Czostków, Białojezior- ki, Bartnagóra, Czarna, Ci- sówek, Dąbszozyzna, Boozki, Buda, Aksamitowizna, Gaoiska, Hańcza, Huta, Iwaniszki, Krzywólka, Kruszki, Korbuto- wizna, Kobyleniec, Łanowice, Młynisko, Olszanka, Ogrodzisz- ko, Pawłówka, Przeroślskie Wójtostwo, Przełomka, Poddęb- szczyzna, Piecki, Łanowizna, Cegielnia, Podzdreby, Rakówek, Supienie, Sypułka, Śmiecionów-	p. sejneński o. sejneński w. augustowskie	p. dąbrowski o. augustowski w. augustowskie	j.w. / poz. 19/

Lp. data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
20./ciągi ialszy/	ka, Siedlisko, Sucharzeczek, Skazdób, Samborowszozyzna, Tembołówka, Werselę, Wróbel, Wesołówka, Zarzecza, Zusenko, Zdręby, Garbaś, Lancwioze Ciemnołońskiego, Kołowizna, Matlak, Nowawieś, Podjaworek, Podokurdubek, Motule, Lanc- wiczne Wierzbickiego, Lancwi- cze Maćkiewiczza, Aksamitowiz- na, Rycelę, Błęda, Mroozko- wizna, Mersztynowizna, Przy- stajne, Rospuda, Przerośl wieś i folwark, Nowydwór, Gę- bałówka, Konopki, Karaszewo, Ruda, Sadłłowizna, Jemieliste, Olszanka, Szafranki.			

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
21a.	4.9. 1827	miasto Sokołów; wsie: Ząbków, Rogów, Bachorze, Przedział- ka, Dziegielnica, Emilianów, Nowawieś, Boczki, Bochy, Prze- wózki, Krasnodęby Kosmy, Bro- dacze, Kożuchówek, Kożuchówek wielki, Krasnodęby Rafały, Re- miszówek, Skorupki, Krasnodę- by Sypytki, Remiszew, Repki, Borychów, Karskie, Sawice, Rus- kie, Liszki, Sawice Brenisze, Kupiętyn, Wojewódki Górne, Wo- jewódki Dolne, Kobyłany Sko- rupki, Włodki, Zawady, Skwier- ozyn Ruski, Ostrówek, Czaple Andrzejowice, Mogielnica, Moł- motki, Wierzbice Górne, Gałki	p. łosicki o. biański w. podlaskie	p. węgrowski o. siedlecki w. podlaskie	Dz.Woj.Podl. 1827 r. nr 42 KRSW 6976 RA 15/483

Lp. data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
21a./oiąg dalszy/	Szlacheckie, Gałki Ruskie, Wyrozęby Konaty, Wyrozę- by Podawce, Szkopy, Wirów, Nowomodna, Ostrowiec, Bło- nie Wielkie, Błonie Małe, Buzyska, Skrzyszew, Rud- niki, Wasilew /Skrzyszew- ski/, Wasilew Szlachecki.			
21b. 4.9. 1827	wsie: Paprotnia Kościel- na, Paprotnia Podawce, Kaliski, Pluty, Skwier- ozyn Lacki, Trębice Dol- ne, Łęczycki, Pliszki, Koryciany, Łozy, Nasi- łów, Trębice Stare, Trę- bice Górne, Tarków Wiel- ki, Olędy Bończe.	p. łosicki o. bialski w. podlaskie	p. siedlecki o. siedlecki w. podlaskie	Dz.Woj.Podl. 1827 r. nr 42 KRSW 6976 RA 15/483

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
22.	2.10. 1827	wieś Chruścín	p. zgierski o. łączyoki w. mazowieckie	p. waroki o. kaliski w. kaliskie	KRSW 6976 RA 15/534
23.	22.11. 1827	miasto Drohiczyn - Ruska Strona i osada Miotki	p. łosicki o. białski w. podlaskie	p. węgrowski o. siedlecki w. podlaskie	RA 15/643
24.	24.6. 1828	wieś, folwark i probostwo Przytuły	p. biebrzański o. augustowski w. augustowskie	p. łomżyński o. łomżyński w. augustowskie	KRSW 6976 KRSW 7032 RA 16/276
25.	24.6. 1828	wieś Niedźwiedz	p. żelechowski o. łukowski w. podlaskie	p. radzyński o. radzyński w. podlaskie	KRSW 6976 RA 16/276

Lp.	data pesta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
26.	7.10. 1828	wieś Wola Osowińska	p. radzyński o. radzyński w. podlaskie	p. Łukowski o. Łukowski w. podlaskie	KRSW 6976 RA 16/444
27.	3.3. 1829	wieś Wólka Radzymińska	p. warszawski o. warszawski w. mazowieckie	p. stanisławowski o. stanisławowski w. mazowieckie	RA 17/103
28.	22.12. 1829	wsie: Mirów, Hucisko, Rogów, Beszków, Lipie- nice, Wola Lipienioka, Gąsawy, Smiłów	p. szydlowiecki o. opoczyński w. sandomierskie	p. radomski o. radomski w. sandomierskie	RA 17/658 Dz.Woj.Sand. 1830 r., s. 848
29.	22.12. 1829	wieś Zbijów	p. solecki o. opatowski w. sandomierskie	p. radomski o. radomski w. sandomierskie	j.w. /poz.28/

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
30.	20.4. 1830	wsie: Kalkowa Wola, Gosławice, Kępadły	p. brzeziński o. rawski w. mazowieckie	p. orłowski o. gostyniński w. mazowieckie	RA 18/250 Dz.Woj.Maz. 1830 r.,s.715
31.	11.5. 1830	wsie: Sobiekursk, Łuko- wisc,Piotrowice, Tabor	p. garwoliński o. łukowski w. podlaskie	p. siennicki o. stanisławowski w. mazowieckie	RA 18/320 Dz.Woj.Maz. 1830 r.,s.839
32.	10.8. 1830	wsie: Glinka, Kępa Gli- nieoka, Kępa Pijarska	p. garwoliński o. łukowski w. podlaskie	p. siennicki o. stanisławowski w. mazowieckie	RA 19/724 Dz.Woj.Maz. 1830 r.,s.1107
33.	2.11. 1830	wsie: Niedźwiedzi Kierz i Nowydwór oraz wójtostwa: Jastrząb, Kuźnia i Orłów	p. szydlowiecki o. opoczyński w. sandomierskie	p. radomski o. radomski w. sandomierskie	RA 19/1021 Dz.Woj.Sand. 1831 r., s. 102

Cd r. 1817 do 1830 w dwóch wypadkach nastąpiły zmiany w rozgraniczeniu powiatów należących do tego samego obwodu. W obwodzie łukowskim gmina Domaszew złożona z 8 wsi należących do hr. Zamoyskiego została rozporządzeniem z dnia 14.12.1823 r. przeniesiona z powiatu garwolińskiego do żelechowskiego i połączona z gminą /dobrami/ Maciejowice tegoż właściciela /RA 12/350, KRSW 7028/. W obwodzie hrubieszowskim postanowieniem z dnia 24.11.1829 r. przeniesiono wieś Cichobórz z powiatu tomaszowskiego do hrubieszowskiego /RA 17/604, KRSW 7033/.

W rozmieszczeniu siedzib władz administracyjnych zaszła w okresie 1817 - 1830 r. jedna tylko zmiana. Mianowicie na mocy dekretu z dnia 12.1.1830 r. przeniesiono w październiku tegoż roku siedzibę komisarza obwodu kujawskiego z Włocławka do Brześcia.

Z powodu wybuchu powstania listopadowego nie doszedł do skutku projekt, popierany energicznie przez ministra T. Mostowskiego, przeniesienia władz wojewódzkich z Suwałk do Augustowa, jako miasta, przed którym otwierały się wówczas perspektywy świetnego rozwoju w związku z budową kanału augustowskiego.

III. Zmiany w okresie 1831 - 1866 r.

Po upadku powstania listopadowego nastąpił okres stopniowego zacierania odrębności Królestwa Polskiego od ziem Cesarstwa. Jednym z przejawów tej polityki rządu rosyjskiego była zmiana nazw urzędów i okręgów administracyjnych.

Ukazem z dnia 7.3.1837 r. /Dziennik Praw, t. 20, s. 412/417/ przemianowano województwa na gubernie. komisje wojewódzkie - na rządy gubernialne, prezesów komisji wojewódzkich - na gubernatorów cywilnych.

W 5 lat później, ukazem z dnia 11.10.1842 r. /Dziennik Praw, t. 30, s. 280 - 285/ obwody zostały przemianowane na powiaty a powiaty na okręgi. Komisarzy obwodowych zamierzano początkowo nazwać na wzór rosyjski sprawnikami. Poniechano jednak tej myśli, prawdopodobnie zresztą nie ze względu na obce dla Polaków brzmienie tego tytułu, lecz z uwagi na faktyczne różnice charakteru prawnego urzędów sprawnika w Cesarstwie i komisarza obwodowego w Królestwie. Wymienionym wyżej ukazem z 1842 r. komisarze obwodowi zostali przemienieni w naczelników powiatowych.

Inną wymowę polityczną miało przemianowanie guberni krakowskiej na kielecką /ukaz z 15.6.1841 r. - Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie, akta Rządu Gubernialnego Podlaskiego nr. 3/ i okręgu krakowskiego na proszowicki^{1/} /postanowienie z dnia 30.12.1842 r. - Dziennik Praw, t. 21, s. 217/.

Najważniejszą zmianą podziału administracyjnego Królestwa w dobie międzypowstaniowej było zmniejszenie liczby gubernii z ośmiu do pięciu. Mianowicie z dniem

1/ W r. 1823 sąd Pokoju powiatu hebdowskiego został przeniesiony z Hebdowa do m. Proszowic.

1.1.1845 r. /ukaz z dnia 21.8.1845 r. - Dziennik Praw, t.34, s.452 - 459/ połączono: gubernie kaliską i mazowiecką w jedną gubernię warszawską, gubernie radomską i kielecką " " radomską, gubernie lubelską i podlaską " " lubelską. Gubernie płocka i augustowska pozostały w dawnych granicach.

Przywrócenia podziału kraju na 8 województw żądał margrabia Al.Wielopolski w programie reform, przedłożonym władzom rosyjskim w r. 1861. Postulat ten nie został zrealizowany i podział Królestwa na 5 guberni przetrwał aż do r. 1866.

W schemacie podziału administracyjnego na obwody /od r. 1842 powiaty/ nie zaszła w ciągu całego okresu 1831 - 1865 r. żadna zmiana tzn. nie utworzono, ani jednego nowego obwodu /od r. 1842 powiatu/ i nie skasowano żadnego z utworzonych w r. 1816. Stanowisko władz rosyjskich było w tym zakresie nacechowane wyraźnie konserwatyzmem, co znalazło swój wyraz m.in. w odrzuceniu w r. 1855 projektu utworzenia powiatu częstochowskiego z części powiatów wieluńskiego i piotrkowskiego. Propozycję tę wysunął Rząd Gubernialny Warszawski, uzasadniając ją wzrastającym od czasu wybudowania linii kolejowej warszawsko-wiedeńskiej znaczeniem Częstochowy jako ośrodka przemysłowego i handlowego. W rozmieszczeniu miast obwodowych /od r. 1842 powiatowych/ zaszły od r. 1831 do 1865 tylko dwie zmiany. Siedzibę obwodu opoczyńskiego przeniesiono z Końskich do Opoczna /postanowienie z dnia 14.3.1834 r.; Dziennik Praw, t.15, s.418/420/ a siedzibę obwodu kujawskiego - z Brześcia na powrót do Włocławka /postanowienie z dnia 15.8.1836 r.; Dziennik Praw, t.20, s.94 - 97/.

Natomiast liczne, ale przeważnie drobne zmiany nastąpiły poczynając od r. 1836 w rozgraniczeniu obwodów względnie - po ich przemianowaniu - powiatów.

Oдноśne rozporządzenia prawie we wszystkich wypadkach zostały wydane na prośby właścicieli ziemskich, często celem połączenia w jedną gminę ich dóbr rozciętych granicą administracyjną. Największa zmiana granic powiatowych polegała na znacznym powiększeniu w r. 1849 powiatu sochaczewskiego /z siedzibą w Łowiczu/ kosztem powiatów gostynińskiego i rawskiego /zob. w poniższym zestawieniu poz. 49/. Kierowano się tu dwoma względami. Po pierwsze, władze powiatu sochaczewskiego wskutek rozszerzenia granic tego powiatu o tereny leżące w bliskiej odległości od Łowicza uzyskiwały możliwość pociągania większej liczby wsi do świadożeń na rzecz tamtejszego garnizonu rosyjskiego. Po drugie, stosownie do życzenia zarządu dóbr Księstwa Łowickiego, połączono w jednym powiecie wszystkie wsie ekonomii Jeziorke, której znaczna część należała poprzednio do pow. gostynińskiego.

Zmiany granic obwodów /od 1831 do 1842 r./ i powiatów /od 1842 do 1866 r./

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
1.	15.I. 1836	m.Łączna oraz wsie: Konławola, Nowogród, Wita- niów, Trębaczów, Ciechanki, Podzamcze, Stara Wieś, Dru- tów, Ludwin .	p.ohelski ^{1/} o.krasnostawski w.lubelskie	o.lubelski w.lubelskie	RA 7038/62 KRSW 6983
2.	17.2. 1837	Żóraw, Lipniki, Zalesice	p.częstochowski o.wieluński g.kaliska	p.lelowski o.olkuski g.krakowska	RA 7042/128 KRSW 6984
3.	14.3. 1837	wieś Potoczek	p.sandomierski o.sandomierski g.sandomierska	p.solecki o.opatowski g.sandomierska	RA 7042/204 Dz.Gub.Sand.

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność-	nowa przynależność	przekaz źródłowy
4.	21.3. 1837	wieś Psucin	p.płocki o.płocki g.płocka	p.pułtuski o.pułtuski g.płocka	RA 7042/228
5.	19.5. 1837	gmina Kolembrud /wsie: Kolembrud, Kozły i część wsi Pustosz	p.białski o.białski g.podlaska	p.radzyński o.radzyński g.podlaska	RA 7043/469 KRSW 6984
6.	26.5. 1837	wieś Cierszewo	p.lipnowski o.lipnowski g.płocka	p.płocki o.płocki g.płocka	RA 7043/503
7.	13.2. 1838	wieś Nowa Wieś	p.łęczycki o.łęczycki g.mazowiecka	p.orłowski o.gostyniński g.mazowiecka	RA 7046/120
8.	9.3. 1838	m.Jastrząb	p.szydłowiecki o.opoczyński g.sandomierska	p.radomski o.radomski g.sandomierska	RA 7046/178

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
9.	1.6. 1838	wieś Żebraczka	p.siedleoki o.siedlecki g.podlaska	p.siennicki o.stanisławowski g.mazowiecka	RA 7047/435 KRSW 6985 Dz.Gub.Maz. 1838 r., nr 71
10.	24.7. 1838	wieś Szwarocin	p.gostyniński o.gostyniński g.mazowiecka	p.sochaczewski o.sochaczewski g.mazowiecka	RA 7048/559 Dz.Gub.Maz. 1838, nr 85
11.	12.8. 1838	folwark Wola Sobie- kurska	p.garwoliński o.łukowski g.podlaska	p.siennioki o.stanisławowski g.mazowiecka	RA 7048/644 KRSW 6985 Dz.Gub.Maz. 1838, nr 84
12.	24.8. 1838	dobra Wiązowna /wsie: Wiązowna, Mładz, Ryożyn, Guraszka, Borysza, Iza- bela, Michałówek; młyny: Majdan, Rudka, Białek; attynencja Zbójna Góra/	p.siennioki o.stanisławow- ski g.mazowiecka	p.warszawski o.warszawski g.mazowiecka	RA 7048/657 Dz.Gub.Maz. 1838 r., nr 86

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
13.	7.9. 1838	dobra Morawica /Mora- wica, Obice, Chałupki, Wola Morawiska/	p.szydłowski o.stopnioki g.krakowska	p.kielecki o.kielecki g.krakowska	RA 7048/704 KWKr 1379 a
14.	2.10. 1838	wieś Ruda	p.stanisławowski o.stanisławowski g.mazowiecka	p.węgrowski o.siedlecki g.podlaska	RA 7049/770 Dz.Gub.Maz. 1839 r.,nr 98
15.	2.10. 1838	wieś Osupie	p.kalwaryjski o.kalwaryjski g.augustowska	p.mariampolski o.mariampolski g.augustowska	RA 7049/770
16.	15.7. 1839	wieś Żórawka	p.stanisławowski o.stanisławowski g.mazowiecka	p.warszawski o.warszawski g.mazowiecka	RA 7052/597 Dz.Gub.Maz. 1839,nr 136
17.	20.8. 1839	wsie Chronin i Łopa- cianka	p.garwoliński o.łukowski g.podlaska	p.siennioki o.stanisławowski g.mazowiecka	RA 7052/754 Dz.Gub.Maz. 1839 r., nr 138

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
18.	20.8. 1839	wsie Rudnik i Koohany	p.siedlecki o.siedlecki g.podlaska	p.garwoliński o,łukowski g.podlaska	RA 7052/754 Dz.Gub.Maz. 1839 r.nr 138
19.	23.8. 1839	wieś Gulewo	p.kowalski o.kujawski g.mazowiecka	p.głębiński o.gostyniński g.mazowiecka	RA 7052/1779 Dz.Gub.Maz. 1839 r.nr 140
20.	2.10 1839	wieś Wólka Panieńska	p.tomaszowski o.hrubieszowski ^a g.lubelska	p.zamojski zamojski g.lubelska	RA 7053/928
21.	15.1. 1840	wsie Kurpiszki i Prze- szkoda, folwark Pogron- dy	p.mariampolski o.mariampolski g.augustowska	p.kalwaryjski o.kalwaryjski g.augustowska	RA 7054/36 KRSW 6988
22.	3.11. 1840	wsie Kosewo, Konary, Chlebiotki, Wymysły, Łęozno	p.pułtuski o.pułtuski g.płocka	p.płocki o.płocki g.płocka	RA 7057/1060

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
23.	27.11. 1840	gmina Krzelów /Krze- lów, Tarnawa, Swary- szów, Szalas, Maria- nów, Świercz, Bugaj/	p.jędrzejowski o.kielecki g.krakowska	p.miechowski o.miechowski g.krakowska	RA 7057/1125 KWKr 1379 a
24.	23.3. 1841	dobra Wysocioe z przy- ległością Żarnowiec	p.olkuski o.olkuski g.krakowska	p.miechowski o.miechowski g.krakowska	RA 7058/278 KWKr 1379 a KWKr 1069
25.	29.5. 1841	wsie Cichmiana i Chruścin	p.warcki o.kaliski g.kaliska	p.łęczycki o.łęczycki g.mazowiecka	RA 7059/555
26.	j.w.	wieś Dobrowo o.koniński	p.koniński o.koniński g.kaliska	p.łęczycki o.łęczycki g.mazowiecka	j.w.
27.	1.6. 1841	dobra Wrząca Mała i Kaczyniec	p.brzeski o.kujawski g.mazowiecka	p.koniński o.koniński g.kaliska	RA 7059/479

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
28.	14.9. 1841	wsie Konopki-Błonie 1 Dębówka	p.biebrzański o.augustowski g.augustowska	p.łomżyński o.łomżyński g.augustowska	RA 7061/992
29.	17.12 1841	wsie Grąbki i Ruda	p.pułtuski o.pułtuski g.płocka	p.ostrołęcki o.ostrołęcki g.płocka	RA 7061/1006
30.	21.12. 1841	wieś Morgi	p.pułtuski o.pułtuski g.płocka	p.płocki o.płocki g.płocka	RA 7061/1012
31.	25.1. 1842	wsie: Kikoły, Wólka Kikolska, Wólka Gra- bowskiego	p.pułtuski o.pułtuski g.płocka	p.płocki o.płocki g.płocka	RA 7062/33
32.	19.8. 1842	wieś Goleszyn	p.mławski o.mławski g.płocka	p.płocki o.płocki g.płocka	RA 7064/893

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
33.	30.8. 1842	"folwark Pieściorogi ze wsią Budy ozyli Morgowo" /Pieściorogi -Budy i Pieściorogi- -Morgi/	p. pułtuski o. pułtuski g. płoocka	p. płoocki o. płoocki g. płoocka	RA 7064/941
34.	23.9. 1842	wieś Płociczno	p. mławski o. mławski g. płoocka	p. lipnowski o. lipnowski g. płoocka	RA 7064/1010
35.	18.11. 1842	wieś Mamki	okr. stanisławowski p. stanisławowski g. mazowiecka	okr. warszawski p. warszawski g. mazowiecka	RA 7065/1181
36.	27.1. 1843	wsie: Gołocin, Guto- wo-Stardzyno, Wilkęsy	okr. mławski p. mławski g. płoocka	okr. płoocki p. płoocki g. płoocka	RA 7066/48

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
37.	27.1. 1843	wsie: Suchodół-Wypychy 1 Suchodół Wielki	okr. łosiński p. białski g. podlaska	okr. węgrowski p. siedlecki g. podlaska	RA 7066/48
38.	21.3. 1843	wieś Rozwady	okr. łomżyński p. łomżyński g. augustowska	okr. ostrołęcki p. ostrołęcki g. płońca	RA 7066/215
39.	19.12. 1843	wieś Janiszów	okr. kraśniński p. zamojski g. lubelska	okr. sandomierski p. sandomierski g. sandomierska	RA 7069/1137
40.	10.1. 1845	dobra Czekarzewice	okr. solecki p. opatowski g. radomska	okr. sandomierski p. sandomierski g. radomska	RA 7074/16 Dz. Gub. Rad. 1845 r. s. 427
41.	26.8. 1845	wsie: Baszków 1 Jaku- bowice	okr. sieradzki p. sieradzki g. warszawska	okr. warszawski p. kaliski g. warszawska	RA 7076/817

Typ. data postawie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
42. 26.8. 1845	wieś Maków	okr. olkuski p.olkuski g.radomska	okr.miechowski p.miechowski g.radomska	RA 7076/816 KWKr 1379 a
43. 30.9. 1845	wieś Tokarnia	okr.szydłowski p.stopnicki g.radomska	okr.jędrzejowski p.kielecki g.radomska	RA 7076/903 KWKr 1379 a
44. 14.10. 1845	folwark i połowa wsi Romejki	okr.sejneński p.sejneński g.augustowska	okr.kalwaryjski p.kalwaryjski g.augustowska	RA 7077/952
45. 4.11 1845	wieś Lendo /Ruskie/	okr.radzyński p.radzyński g.lubelska	okr.żelechowski p.łukowski g.lubelska	RA 7077/992
46. 28.11 1845	wieś Przewóz Tarnowski	okr.garwoliński p.łukowski g.lubelska	okr.kozienicki p.radomski g.radomska	RA 7077/1050

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
47.	15.12 1846	miasto Bobrowniki	okr. zelechowski p. łukowski g. lubelska	okr. kazimierski p. lubelski g. lubelska	RA 7081/957
47 ^a	1842- -1862 /praw- dopo- dobnie ok. 1846/	forteca Dęblin oraz część dóbr dębliń- skich, położona na prawym brzegu Wie- prza /Dęblin, Pod- wierzbie, Sędowice, Masów, Mierzwiącz- ka, Modrzyce, Klesz- czówka, Lasoń, Mosz- czanka, Krasnoglina, Żdziary /	j.w.	j.w.	mapa Kwatermis- trzostwa W.P. 1839 r.; "Plan powiatu Lubelskie- go" 1863 r. A.G.A.D. zb. kart. AD 8-18; "Plan powiatu Łu- kowskiego" b.d. /ok. 1862 r./, AGAD, zb. kart. AD 8-19; Mapa Kró- lestwa Polskiego Ober. Kwater. Wojsk" 1863 r.

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
48.	31.10. 1848	wieś Kraski	okr.żelechowski p.żukowski g.lubelska	okr.kozienicki p.radomski g.radomska	RA 7089/73:
49 ^a .	19.1. 1849	m.Bielawy; wsie: Borów, Emiljanów i Antonów, Borówek, Seligi, Piasek i Granica, Cy- bulice, Boozki Zarzeczne, Bo- czki Szmaradzkie, Domaradzyn, Karasia, Glinisk, Ziewarnioski, Gosławice, Wola Gosławioka, Dro- gusza, Oszkowie, Żdziary, Kuź- my, Kałęozyn, Lubianków, Wola Lubiankowska, Rudnik, Mikuty, Zajrzew, Mroga, Bielowska Wieś, Brzozów, Rulice, kol.Leonów,	okr.brzeziński p.rawski g.warszawska	okr.sochaczewski p.sochaczewski g.warszawska	RA 7090/32 Dz.Praw, t.41

Lp.	data posta- nowie- ria	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
49 ^a	19.1. 1849	/c.d./ Cesinów-karczma, Łazin, Łazinek, Budy Łaziń- skie, Zawady, Ostrołęka, Wy- mysłów, Popów, Popówek, Psa- ry, Płaszożynów, folw. Zgoda; m. Sobota; wsie: Sobocka Wieś, Zakrzew, Przyzwiska, Sopol i Żywice, Gawronki, Wola Zbrożkowa, Mąkolice, Wola Mąkolska, Trzcianka i Zacisze, Urzecze, Waliszew, Mięsomia, Skubiki .			
49 ^b	j.w.	m. Ilów; wsie: Ilów folwark i gromada, Arciechówek, Ar- ciechów folwark i gromada,	okr. gostyniński p. gostyniński g. warszawska	okr. sochaczewski p. sochaczewski g. warszawska	RA 7090/32 Dz. Praw, t. 41

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
49 ^b	19.1. 1849	/o.d./ Bieliny, Bieniew, Bieniewska Granica, Januszew, Januszew folwark, Iłowskie Budy, Krzy- żyk folwark, Antonińska Kępa, Semplarska Kępa, Łaziska Iło- wskie, Januszew Holendry, Bie- niew-Zęg, Łady folwark i gro- mada, Ładowska Wola, Nowa Wieś, Obory, Przejma, Pieczyska Iło- wskie, Rzepki, Szarglew, Uderz i Wołyńskie folwarki, Chrośle folwark i gromada, Niedzielis- ka folwark i gromada, Byki fol- wark i gromada, Duplice Duże, Skowroda, kol. Konstantynów, Ró- życe, Duplice Małe, Mastki,			

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
49 ^b	19.1. 1849	Wiole, Jezioro, Folwark Niespusza, Złaków folwark, gromada i kolonia, Wiejs- ce, Koolerzew, Osiek fol- wark i gromada, Retki, Li- pnice, Karnków, Pieozyska			
49 ^c	j.w.	wsie: Bąków Górny, Jacko- wice Pijarskie, Pejmos i osada Większa, Wiskieniec, Łażniki, Złaków Borowy, Rząśno, Bąków Dolny, Bogo- ria Dolna, Bogoria Górna, Wierznowice, Strugienice, Świącie, Maurzyce, Szymano- wice, Zduny folwark i gro- mada, Szczudłów, Jasieniec folwark i gromada,	okr. orłowski p. gostyniński g. warszawska	okr. sochaczewski p. sochaczewski g. warszawska	RA 7090/32 Dz. Praw, t. 41

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
49 ^c	19.1. 1849	Ćmiszew folwark i gromada, Rybno folwark i gromada, Cyprianki, Grabowiec, Lud- wików, Matyldów, Korvcinieć, Giżyce folwark i gromada, Ku- jawki, Ruszki folwark i gro- mada, Brzozów folwark i gro- mada, Brzozówek folwark i gromada, Wszeliw folwark i gromada, Zalesie folwark i gromada, Żalusków folwark i gromada, Suchodół folwark i gromada, Suchodół Holendry, Kępa Karolińska albo Pemokno Dębki, Ostrowce folwark i gro- mada, Sadówek, Zalesie folwark			

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
49 ^c	19.7. 1849	/o.d./ 1 gromada			
50.	j.w.	wsie: Gozdów i Gozdówek, Wrzask, Jasionna, Oreni- oe, Piaski, Leżajna, Ludwi- ny, Witów, Gadka, Konarzew, Błonia Pustkowie, Podgorzyce folwark	okr.brzeziński p.rawski g.warszawska	okr.zgierski p.łęczycki g.warszawska	RA 7090/32 Dz.Praw t.41
51.	21.9. 1849	dobra Bończa	okr.hrubieszowski p.hrubieszowski g.lubelska	p.krasnostawski g.lubelska	RA 7092/651
52.	26.6. 1851	gmina Lasocin /wsie: Lasocin, Ewelinów i Skałka /	okr.konecki p.opoczyński g.radomska	okr.kielecki p.kielecki g.radomska	RA 7099/320 KWKr 1379 a

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
53.	11.7. 1851	wsie: Maćkowa Ruda i Rosochaty Róg	okr.dąbrowski p.augustowski g.augustowska	okr.sejneński p.sejneński g.augustowska	RA 7100/397
54.	9.3. 1852	dobra Winiary Wiśliokie /wsie: Winiary, Korozyn Stary, Senisławice, Chwa- libogowice, Kocina, Mier- nów, Koniecmosty /	okr.skalbmierski p.miechowski g.radomska	okr.stopnicki p.stopnioki g.radomska	RA 7102/115 KWKr 1379 a Dz.Gub.Rad. 1852 r.s.445
55.	7.5. 1852	gmina Ostrów /wsie:Ostrów i Wymysłów /	okr.szydłowski p.stopnioki g.radomska	okr.kielecki p.kielecki g.radomska	RA 7103/256 KWKr 1379 a Dz.Gub.Rad. 1852 r.
56 ^a	10.9. 1852	Ausztokalnie folwark i gromada, Frydonie folwark i gromada; wsie:Tupiki, Hermundziszki, Kowniszki i Nendrupie	okr.sejneński p.sejneński g.augustowska	okr.kalwaryjski p.kalwaryjski g.augustowska	RA 7104/577 Dz.Gub.Rad. 1852 r. s.1109

Lp.	data postanowienia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródeł
56 ^u	10.9.1952	wsie: Krzemionka i Wołownia	okr.sejneński p.sejneński g.augustowska	okr.dąbrowski p.augustowski g.augustowska	RA 7104/777 Dz.Gub.Rad. 1853 s.1109
56 ^o	j.w.	miasto Lubów; folwark i gromada Wingrany, wieś Gutowszozyzna i Sikorowszozyzna	okr.kalwaryjski p.kalwaryjski g.augustowska	okr.sejneński p.sejneński g.augustowska	j.w.
56 ^a	j.w.	wieś Kopiec	okr.dąbrowski p.augustowski g.augustowska	okr.sejneński p.sejneński g.augustowska	j.w.
57.	11.1.1853	wieś Tarzymiechy	okr.zamojski p.zamojski g.lubelska	okr.krasnostawski p.krasnostawski g.lubelska	RA 7106/7

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
58.	4.9. 1855	gmina Czarkowy /osady Czar- kowy, Rzemianowice, Tręba- ozów, Kszozonów, Stropieszyn i Sokolina /	okr.skalmierski p.miechowski g.radomska	okr.stopnioki p.stopnioki g.radomska	RA 7116/531 KWKr 1379 a
59.	10.6 1856	dobra Szozeono /wsie: Szozeono, Pierzchnianka, Ujmy, Trzemoszno, Wojciechów, Holen- dry, Leonów, Czarna /	okr.szydłowski p.stopnioki g.radomska	okr.kielecki p.kielecki g.radomska	RA 7119/418 KWKr 795
60.	12.12 1856	dobra Gawłowo	okr.płocki p.płocki g.płocka	okr.pułtuski p.pułtuski g.płocka	RA 7121/891
61.	30.12 1856	dobra Gniewęcin /wieś Gnie- węcin z attynenojami: Piła v.Tartak i Lipie /	okr.miechowski p.miechowski g.radomska	okr.jędrzejewski p.kielecki g.radomska	RA 7121/916 KWKr 1379 a

Lp.	data posta- nowie- nia	s s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
62.	19.5. 1857	folwark i wieś Dębno oraz folwark Wojciechów	okr.szydłowiecki p.opoczyński g.radomska	p.opatowski g.radomska	Dz.Praw, T. 57, s.435 n.
63.	26.5. 1857	dobra Wiskitno	okr.szadecki p.sieradzki g.warszawska	okr.piotrowski p.piotrowski g.warszawska	RA 7123/279
64.	5.11. 1858	dobra Tulniki	okr.lubartowski p.lubelski g.lubelska	okr.radzyński p.radzyński g.lubelska	RA 7129/668

Poza tym w omawianym okresie zaszły następujące zmiany granic powiatów sądowych, wzgl.
/od r.1842/ okręgów, nie naruszające granic administracyjnych:-

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
I.	23.5 1840	gmina Stąporków	p.szydłowiecki o.opoczyński g.sandomierska	p.konecki o.opoczyński g.sandomierska	KRSW 6988 Dz.Gub.Rad. 1840 r. s.452
II.	21.12 1841	dobra Nieświn /osady: Nie- świn, Paruchy, Stara Kuźni- ca, Baczyna, Młynek, Witków, Czyste, Chełp, Drutarnia, Fi- dor /	p.konecki o.opoczyński g.sandomierska	p.opoczyński o.opoczyński g.sandomierska	RA 7061/1012
III.	3.6. 1842	wsie: Oszozerze, Bale, Kapuściaki	p.siedlecki o.siedlecki g.podlaska	p.węgrowski o.siedlecki g.podlaska	RA 7063/527
IV.	29.7. 1842	gmina Czerników /wsie: Czerników, Mysłówka, Żabo- krzeki /	p.łęczycki o.łęczycki g.mazowiecka	p.zgierski o.łęczycki g.mazowiecka	RA 7064/800

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
V.	28.8. 1842	dobra Miedzierz z przy- ległościami: Matyniów, Po- przezaki, Wólka Świnko- wa i nowa osada Strażnicia	p.szydłowiecki o.opoczyński g.sandomierska	p.konecki o.opoczyński g.sandomierska	RA 7064/912
VI.	6.9. 1842	wsie Cichostów i Zminne	p.włodawski o.radzyński g.podlaska	p.radzyński o.radzyński g.podlaska	RA 7064/958
VII.	22.5. 1846	gmina Królewiec /złożona z 23 wsi /	okr.szydłowiecki p.opoczyński g.radomska	okr.konecki p.opoczyński g.radomska	RA 7079/340 Dz.Gub.Rad. 1846, s.426
VIII.	15.1 1850	wieś Wąkozew	okr.zgierski p.łęczycki g.warszawska	okr.łęczycki p.łęczycki g.warszawska	RA 7094/37

Lp.	data posta- nowie- nia	o s a d y	dawna przynależność	nowa przynależność	przekaz źródłowy
IX.	16.11. 1852	folwark i wieś Wólka Czosnowska	okr. błoński p. warszawski g. warszawska	okr. warszawski p. warszawski g. warszawska	RA 7104/738
X.	15.7. 1856	dobra Grabowo Hejbowicza z przyległościami: Dąb, Królowa Góra, Rogowo, Za- lesie, Ostrówek, Folwark Odłogi	okr. biebrzański p. augustowski g. augustowska	okr. dąbrowski p. augustowski g. augustowska	RA 7119/552
XI.	23.1. 1857	dobra Lubojna i Lubojenka	okr. wieluński p. wieluński g. warszawska	okr. częstochowski p. wieluński g. warszawska	RA 7122/36
XII.	5.11 1858	dobra Siemień	okr. włodawski p. radzyński g. lubelska	okr. radzyński p. radzyński g. lubelska	RA 7129/668
XIII.	24.12 1858	dobra Błonie	okr. łosicki p. białski g. lubelska	okr. białski p. białski g. lubelska	RA 7129/776

Uzupełniając powyższe zestawienie, należy dodać, że postanowieniem Rady Administracyjnej z dnia 31.5. 1839 r. utworzono II oddział Sądu Pokoju pow. płockiego z siedzibą w m. Zakroczymiu. Jurysdykcyjna tego sądu rozciągała się zrazu na obszar następujących parafii: Chociszewo, Ciekryn, Grodziec, Joniec, Kamienica, Kroozewo, Krysk, Naruszewo, Pomiechowo, Radzikowo, Wrona, Zakroczym /KRSW 6889/. W r. 1853 obszar ten został powiększony o dalszą część pow. płockiego /Dz.Praw, 146, e. 315 - 327/.

Seria rozporządzeń zmieniających granice obwodów, powiatów i okręgów urywa się na roku 1858. Pozostawało to w związku z rozpoczętą w roku następnym reorganizacją podziału kraju na gminy, która miała połączyć za sobą generalną korekturę granic powiatów i okręgów.

Reorganizacja gmin była krokiem przygotowawczym do zaprowadzenia sądów gminnych. Przy zachowaniu bowiem dotychczasowego podziału na gminy, z których wiele było bardzo małych albo rozbitych terytorialnie /enklawy/, określenie granic obszarom jurysdykcyjnej sądów gminnych natrafiłoby na duże trudności. Z tych względów ukaz z dnia 15.3.1859 r. podwyższał cenzus wielkości gmin z 10 do 50 domów oraz wprowadzał przepis, iż obszar jednej wsi może podlegać jednemu tylko wójtowi.

Zmiany te nie naruszyły zasady feudalno-patrymonialnego charakteru władzy wójta. W związku z tym należy wyjaśnić, że po powstaniu listopadowym rząd rosyjski postanowił odebrać władzę wójtowską dziedzicom, wychodząc z założenia, iż "połączenie w ich osobie władzy policyjnej i sądowej następczo — możliwość uciskania klasy robotniczej i czyni właścicieli bezwarunkowo ich rozkazom uległych, co najwięcej dało się spostrzec w ciągu ostatniego rokосу, kiedy ci właściciele wsku-

tek przymusu swych panów zniewoleni byli podnieść oręż przeciw prawemu Rządowi - - */RA 7048/640/. Później, w r. 1833 podczas akcji tropienia emisariuszy emigracyjnych władze rosyjskie utwierdziły się w przekonaniu, że nie mogą w takich wypadkach liczyć na pomoc wójtów. Instytucję tę postanowiono więc radykalnie zreformować. Według projektu z r. 1838 Królestwo miało być podzielone na ok. 410 gmin liczących co najmniej po 4000 mieszkańców a stanowisko wójtów - powierzono urzędnikom płatnym ze skarbu państwa i mianowanym przez rząd. Projekt przewidywał wcielenie mniejszych miasteczek do gmin w tym celu, aby urzędy wójtów obsadzić w miarę możliwości burmistrzami, którzy w ten sposób pełniliby równocześnie dwojakie funkcje.

Ostatecznie jednak, w warunkach postępującej paoyfikacji Królestwa w dobie paskiewiczowskiej rząd rosyjski zarzucił myśl odebrania właścicielom ziemskim uprawnień wójtów i rzeczy zostały po staremu. Znalazło to swój wyraz w wymienionym wyżej ukazie z 15.3. 1859 r., który w artykule 4-ym głosił: "Urząd wójta gminy przywiązany jest do dominium to jest do tytułu dziedzictwa - -" a w artykule 5-ym precyzował tę zasadę: "Właściciel nieruchomości ziemskiej, która - - stanowi może samodzielną gminę, jest z prawa wójtem tejże gminy".

Wydane przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Duchownych zarządzenie wykonawcze do powyższego aktu normowało w następujących pięciu punktach zasady reorganizacji terytorialnej gmin /Dz.Gub.Lub.1859 r., s. 475 nn/:

"§ 1. Stosownie do artykułu 1 Najwyższego Ukazu, wszystkie ocednie istniejące gminy wiejskie nie obejmujące po 50 domów mieszkalnych winny ulec przeorganizowaniu, czy

to przez /połączenie/¹ jednych z drugimi, czy też przez przyłączenie do takich gmin, które obecnie obejmują już po 50 lub więcej domów.

§2. Istniejące dotąd gminy obszerne, do jednego i tegoż samego właściciela należące, mogą pozostać w dotychczasowym swym składzie bez żadnej zmiany, jeżeli tego właściciele życzyć sobie będą i o ile to nie będzie się przeciwiać zasadom wskazanym w następującym §3.

§3. Dla doprowadzenia do skutku reorganizacji gmin Naczelnik Powiatu bacznie winien zwracać uwagę na następujące okoliczności: a/ aby żadna jakiegokolwiek natury realność wiejska, znajdująca się w powiecie, nie pozostała bez włączenia do jednej z gmin, - b/ aby jedna wieś nie należała częściami swymi do różnych gmin, lecz tylko do jednej, a zatem aby dla utworzenia gmin łączono z sobą całe wsie i osady z należącymi do nich attynencjami; choćby zaś wieś jaka była największa i należała do kilku właścicieli, aby z niej nie tworzone kilku gmin, - c/ aby gmina składała się z wsi i osad sobie przyległych, nie przeciętych realnościami należącymi do innych gmin lub jakimi ważnymi naturalnymi przeszkodami, jak np. rzekami, bagnami itp., zgola aby sama w sobie stanowiła oddzielną terytorialną całość, - d/ aby obręb gminy,

1/ Wyraz opuszczony przez omyłkę drukarską

o ile miejscowość dozwoli stosowany był do obrębu parafii, - e/ aby dla utworzenia gminy łączone były z sobą, o ile można, realności jednej natury, to jest prywatne z prywatnymi a nie rządowymi i nawzajem, - f/ aby żadna gmina nie rozciągała się częściami swemi poza obręb powiatu i okręgu sądowego. Gdyby więc obecnie znajdowała się gmina, która by częściami swemi zachodziła do sąsiedniego powiatu tej samej lub innej guberni, Naczelnik Powiatu, w którym znajdują się główne dobra, zażąda od ich właściciela deklaracji, do którego powiatu pragnie mieć włączoną całą swą gminę i stosownie do tego zaproponuje, aby gminę tę wcielić albo do swego, albo do sąsiedniego powiatu, o czym zawiadomi naczelnika tegoż powiatu sąsiedniego, w którym część gminy była dotąd położona i okoliczność tę Rządowi Gubernialnemu wyjaśni.

§4. Rozważywszy wszelkie powyżej przytoczone okoliczności Naczelnik Powiatu, sporządzi projekt nowego podziału powiatu na gminy z oznaczeniem dla każdej z nich nazwy, starając się najusilniej, aby ta zmiana, nie wywołała ważnych trudności przy wprowadzeniu jej w wykonanie, poczem sformułuje, według dołączonego tu wzoru, wykaz porównawczy przedstawiający skład obecnie istniejących gmin w powiecie a obok tego wnioski, w jaki sposób nowe gminy mają być uformowane.

§5. Po sporządzeniu takiego projektu,

Naczelnik Powiatu w zastosowaniu się do art. 2 i 3 Najwyższego Ukazu przede wszystkim wyrozumie żyozenia pod tym względem właścicieli ziemskich i jednocześnie wezwie ich, aby w zastosowaniu się do zasad poniżej wskazanych przedstawili kandydatów na wójtów tych gmin, które skutkiem nowego urządzenia zmienia swój skład i obręb, oddzielnie zaś Naczelnik Powiatu zniesie się z Władzą Sądową w powiecie, pod tym mianowicie względem, czy gminy w proponowanym ich składzie będą dogodnymi dla utworzenia z nich obrębów zamierzonych sądów gminnych".

Z brzmienia §3 /punkt e/ należałoby wnosić, że Komisja Rządowa dążyła do tworzenia gmin pokrywających się terytorialnie z parafiami. Postulat ten nie dał się jednak w praktyce pogodzić z innymi przepisami rozporządzenia, wysuwającymi na pierwszy plan zasadę dostosowywania granic gmin do podziałów własnościowych.

Niejasno sformułowany został w rozporządzeniu §4, punkt f. Mowa tu o gminach wchodzących w skład dwóch powiatów, co w rzeczywistości nigdy nie miało miejsca. Natomiast dość często zdarzało się, że granica powiatu lub okręgu sądowego przecinała dobra należące do jednego właściciela, który pełnił wówczas funkcje wójta dwóch gmin. Omawiane postanowienie należałoby więc rozumieć w ten sposób, że poszczególne dominia - oczywiście z wyjątkiem bardzo wielkich jak ordynacja zamajska lub Księstwo Łowickie - miały na przyszłość należeć w całości do jednego i tego samego powiatu. Interpretacja taka znajduje potwierdzenie w późniejszym rozwoju wypadków.

Reorganizacja gmin została w obrębie poszczegół-

nych powiatów ukończona w r. 1861, z tym że w roku następnym wprowadzono jeszcze drobne poprawki. Ogólna liczba gmin po ich reorganizacji wynosiła 3446. Ponieważ w Królestwie było wówczas - według danych urzędowych - 22613 wsi /w tym 17837 prywatnych/ z ludnością wynoszącą 3.755.908 głów, na jedną gminę wypadało przeciętnie 1223 mieszkańców. Bez przeprowadzenia szczegółowych badań trudno określić, w jakim stopniu przeciętna ta odpowiadała liczbom ludności gmin w poszczególnych powiatach. W każdym bądź razie niektóre powiaty zostały podzielone na gminy w sposób bardzo nierównomierny. Dla przykładu podajemy odnośne zestawienie statystyczne dla powiatu zamojskiego:

"Wykaz alfabetyczny gmin wiejskich z wyrażeniem liczby domów mieszkalnych i ludności, ułożony według nowej organizacji dopełnionej w r. 1861¹"

Lp.	nazwa gminy	liczba domów mieszkalnych	ludność
1.	Abramów	79	495
2.	Adamów	181	1325
3.	Aleksandrów	939	7127
4.	Biłgoraj	139	906
5.	Biszozza	1208	8245
6.	Boby	56	378
7.	Boiska	98	692
8.	Borów	173	1057
9.	Bożawola	53	266
10.	Chrzanów	209	1301
11.	Ciotusza	69	463

1/ wykaz ten znajduje się na mapie pow. zamojskiego 1863 r., AGAD, zb.kart.AD8-28

Lp.	nazwa gminy	liczba domów mieszkalnych	ludność
12.	Dyle	67	399
13.	Dzierzkowice	288	1707
14.	Gościeradów	325	2412
15.	Kawęczyn	52	295
16.	Kąty	115	809
17.	Kłodnica Dolna	79	477
18.	Kłodnica Górna	50	211
19.	Krasnobród	260	1529
20.	Krzemień	1884	12375
21.	Księżomierz	78	558
22.	Księżpol	1324	10509
23.	Lipa	119	798
24.	Lipiny	1536	10267
25.	Lipsko	809	5389
26.	Luohów	223	1404
27.	Lute	59	337
28.	Łukosza	1242	9693
29.	Modliborzycze	81	462
30.	Moniaki	60	430
31.	Obięcin	132	854
32.	Opoka Duża	52	258
33.	Ostrów	79	532
34.	Pasieka	52	345
35.	Polichna	81	524
36.	Popkowice	74	487
37.	Potok Wielki	241	1621
38.	Rachów	66	443
39.	Radzięcín	73	454
40.	Rogóźno	603	4152
41.	Ruskie Piaski	66	381
42.	Rzeczyca Księża	73	473
43.	Rzeczyca Ziemiańska	146	857

Lp.	nazwa gminy	liczba domów mieszkalnych	ludność
44.	Skorczyce	70	520
45.	Sokolówka	52	271
46.	Stary Zamość	954	6758
47.	Stojeszyn	86	570
48.	Stróża	1237	8117
49.	Studzianki	54	452
50.	Suchowola	366	2046
51.	Sułów	57	328
52.	Świeciechów	114	794
53.	Teodorówka	59	328
54.	Tworzyzów	1144	7893
55.	Udrycze	178	1114
56.	Ujazdów	141	823
57.	Wałowice	72	558
58.	Wierzohowiska	85	707
59.	Wirohowice	102	609
60.	Wola Radziecka	72	572
61.	Zakrzówek	465	2939
62.	Zamość Rządowy	93	614
63.	Zdziechowice	162	1234
64.	Zwierzyniec	1000	6702

O ile reorganizacja gmin w obrębie poszczególnych powiatów została przeprowadzona dość szybko, bo w ciągu paru lat, o tyle znacznie dłużej ciągnęła się sprawa korektury granic powiatowych związana z ustaleniem obszaru niektórych gmin. Mianowicie zaprojektowano przeniesienie do innych powiatów lub okręgów sądowych zarówno pewnej liczby całych gmin /składających się ogółem ze 116 osad /, jak i poszczególnych osad wiejskich /w ogólnej liczbie 294/, które zostały przyłączone do gmin leżących w innych okręgach lub powiatach. Jest rzeczą oczywistą, że w pewnych wypadkach akcja ta musiała pociągnąć za sobą

także zmianę przynależności administracyjnej i sądowej niektórych miast, jeśli tego wymagało ich położenie geograficzne. Wiemy konkretnie, że z powiatu radzyńskiego miało być przeniesione do powiatu bialskiego miasto Sławatycze wraz z gminą tej samej nazwy.

Trudności, na jakie natrafiało wprowadzenie w życie omawianej korektury granic powiatów i okręgów, wynikały stąd, że na mocy ukazu z dnia 5.6.1861 r. odnośne zmiany mogły być dokonywane dopiero po zaopiniowaniu ich celowości przez Rady Powiatowe. Była to jedna z instytucji samorządu terytorialnego, który próbowano utworzyć z inicjatywy Al. Wielopolskiego. Rozdźwięk pomiędzy polityką Margrabiego i opinią społeczeństwa polskiego spowodował rozwiązanie lub zawieszenie niektórych Rad Powiatowych a wybuch powstania styczniowego doprowadził do całkowitego zamarcia tej instytucji. Z tych powodów jedynie sześć Rad Powiatowych tj. kielecka, lubelska, łukowska, bialska, radzyńska i zamojska zdążyły zaopiniować projekty zmiany granic odpowiednich powiatów i okręgów sądowych. Ale i w tym ograniczonym zakresie odnośne projekty nie zostały na razie wprowadzone w życie, ponieważ Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych ohoiała załatwić sprawę równocześnie dla całego kraju. Dopiero po wybuchu powstania styczniowego i ustąpieniu Wielopolskiego powrócono do sprawy korektury granic powiatowych. Wówczas bowiem było już rzeczą oczywistą, że Rady Powiatowe nie zostaną reaktywowane. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych zwróciła się wtedy do Rady Administracyjnej z wnioskiem o wprowadzenie w życie projektów już zaopiniowanych oraz o upoważnienie do wniesienia na Radę Administracyjną projektów pozostałych zmian bez zasięgnięcia opinii właściwych Rad Powiatowych. Rada Administracyjna na posiedzeniu w dniu 15.1.1864 wnioszek ten załat-

wiła pozytywnie, wydając postanowienie o przeniesieniu do innych powiatów i okręgów sądowych miasta Sławatycze i 84 osad wiejskich, m.in. gminy Sławatycze z powiatu radzyńskiego do bialskiego i gminy Korozew /21 osad wiejskich/ z powiatu bialskiego do siedleckiego / RA 7150/48 /. Postanowienie to nie weszło jednak prawdopodobnie w życie, o czym świadczyłby fakt, że nie zostało ono opublikowane w Dzienniku Urzędowym Gubernii Lubelskiej. Mogło to pozostawać w związku z ukazem z dnia 2.3.1864 r. zarządzającym radykalną reformę ustroju gminnego i podziału kraju na gminy. Możliwe też, że równocześnie podjęto już prace nad generalną reformą podziału Królestwa na gubernie i powiaty, która całkowicie dezaktualizowała zamierzoną poprzednio korekturę granic powiatowych w ramach starego podziału administracyjnego.

Ukaz o nowym urządzeniu gmin wiejskich, wydany 2.3.1864 r., równocześnie z ukazem o uwłaszczeniu chłopów, znosił patrymonialną instytucję dotychczasowych wójtów, zastępując ją urzędem wójta wybieranego przez chłopów na zgromadzeniu gminnym.

Gmina wiejska miała się odtąd składać: " 1/ z wniosek i kolonii przez włościan wszelkiego nazwania osiadłych; 2/ z folwarków i dworów dziedziców i innych właścicieli ziemskich" /Dz.Praw. t.62, s.41/. Ułożenie i zaprowadzenie nowego podziału Królestwa na gminy zostało powierzone Komitetowi Urządzącemu.

Należy dodać, że pierwszy, niezrealizowany projekt odebrania dziedzicom urzędów wójtowskich a tym samym władzy policyjnej nad chłopami został ułożony przez Komisję Rządową Sprawiedliwości jeszcze przed powstaniem styczniowym za rządów Al. Wielopolskiego w związku z jego reformami oczyszczenia chłopów. Co do podziału

Królestwa na gminy, projekt ten - w odróżnieniu od uka-
zu z r. 1864 - przewidywał utworzenie gmin odpowiadają-
cych terytorialnie parafiom, orzekając: "Gminę stanowić
będzie dotychczasowy obręb parafii rzymsko-katolickiej
lub grecko-uniokiej, w miarę przeważającej ludności jed-
nego z tych obrządków". Parafie o powierzchni większej
niż 1,5 mili kwadratowej /sto wiorst² czyli ok. 115 km²/
lub ludności ponad 10000 mieszkańców mogły być dzielone
na dwie lub więcej gmin; jeżeli zaś parafia liczyła po-
niżej 500 mieszkańców, mogła nie tworzyć osobnej gminy,
lecz być włączona do sąsiedniej, siedzibą władz gminnych
miała być wieś parafialna. Wszystkie te postanowienia
i projekty Wielopolskiego były odbiciem tradycyjnego
poglądu, że najsilniejszą więzią społeczną mieszkańców
wsi jest przynależność do jednej parafii.

IV. Nowy podział administracyjny Królestwa
z dn. 31.12.1866 r. i zmiany do r. 1915

Po stłumieniu powstania styczniowego rząd rosyjski dokonał w ciągu krótkiego okresu czasu niemal całkowitej unifikacji Królestwa z Cesarstwem pod względem ustroju administracyjnego. Likwidacji uległy centralne instytucje autonomizacyjne: Rada Stanu, Rada Administracyjna i Komisje Rządowe a ich kompetencje zostały przeznaczone w przeważającej mierze na Komitet Ministrów i poszczególne ministerstwa w Petersburgu. Urzędy gubernialne i powiatowe zreformowano na modłę rosyjską. Cały aparat administracyjny obsadzono Rosjanami. Językiem urzędowym został wyłącznie rosyjski.

Odrębność administracyjna Królestwa wyrażała się odtąd praktycznie tylko w istnieniu urzędu namiestnika a od r. 1874 generał - gubernatora warszawskiego, jako naczelnego - dla całego Królestwa - władzy wojskowej, policyjnej i cywilnej a zarazem instancji pośredniej pomiędzy urzędami w Królestwie i centralnymi władzami petersburskimi.

Aby administracji rosyjskiej ułatwić prowadzenie polityki ucisku narodowego wobec ludności polskiej, zwiększono znacznie ilość okręgów administracyjnych. Mianowicie ustawą z dnia 31.12.1866 r. /Dz. Praw, t.66, s. 119 nn/ Królestwo Polskie zostało podzielone na następujących 10 guberni i 85 powiatów.

I. gubernia warszawska

p o w i a t y

1. warszawski
2. radzyński
3. miński
4. górno-kalwaryjski

II. gubernia kaliska

p o w i a t y

1. kaliski
2. słupecki
3. koniński
4. kolski

5. grójecki
6. błoński
7. skierniewicki
8. łowicki
9. sochaczewski
10. gostyniński
11. kutnowski
12. włocławski
13. radziejowski /później
nieszawski/

5. łączycycki
6. turecki
7. sieradzki
8. wieluński

III. gubernia piotrkowska

powiaty

1. piotrkowski
2. brzeziński
3. rawski
4. łódzki
5. łaski
6. radomszczański
7. częstochowski
8. będziński

IV. gubernia radomska

powiaty

1. radomski
2. kozienicki
3. iłżecki
4. opatowski
5. sandomierski
6. opoczyński
7. koneski

V. gubernia kielecka

powiaty

1. kielecki
2. jędrzejowski
3. włoszozowski
4. olkuski
5. miechowski
6. pińczowski
7. stopniński

VI. gubernia lubelska

powiaty

1. lubelski
2. lubartowski
3. puławski /nowo-
aleksandryjski/
4. janowski
5. biłgorajski
6. zamojski
7. krasnostawski
8. chełmeki
9. hrubieszowski
10. tomaszowski

VII. gubernia siedlecka

powiaty

1. siedlecki
2. węgrowski
3. sokołowski
4. konstantynowski¹
5. bialski
6. włodawski
7. radzyński
8. łukowski
9. garwoliński

VIII. gubernia płocka

powiaty

1. płocki
2. lipnowski
3. rypiński
4. sierpecki
5. mławski
6. przasnyski
7. ciechanowski
8. błoński

IX. gubernia łomżyńska

powiaty

1. łomżyński
2. wysoko-mazowiecki
3. ostrowski
4. pułtuski
5. makowski
6. ostrołęcki
7. kolneński
8. szczuczyński

X. gubernia suwalska

powiaty

1. suwalski
2. augustowski
3. sejneński
4. kalwaryjski
5. wiłkowycki
6. włodysławowski
7. mariampolski

Zasięg terytorialny powiatów został określony postanowieniami Komitetu Urządzącego z dn. 17.I.1867 r. /Dz.Praw, t.66, s.279 - 303/ i 10.I.1868 r. /Dz.Praw, t. 67, s.359 - 387/ przez wyliczenie miast i zbiorowych gmin wiejskich² składających się na poszczególne powiaty.

1/ z siedzibą w Janowie Podlaskim

2/ Gminy te zostały utworzone w myśl ukazu z 2.3.1864 r. /zob. wyż./.

W przedstawionym powyżej schemacie podziału Królestwa Polskiego na gubernie i powiaty zaszczyły do r.1912 /utworzenie gubernii chełmskiej/ następujące zmiany. Ukazem z dn. 27.2./11.3.1879 r. /Zb.Praw, ser.I, t.15, s. 149/ zniesiono powiat górno-kalwaryjski a jego terytorium wcielono do pow. grójeckiego. Następnie ukazem z dn. 14/26.12.1893 r. /Zb.Praw, ser.II, t.19, s.25/ przyłączono do gubernii warszawskiej powiaty: płoński /z gub. płockiej/ i pułtuski /z gub. łomżyńskiej/.

Ponadto granice gubernii i powiatów uległy - pomijając drobne regulacje linii granicznych - następującym zmianom.

Gminę Kromolów przeniesiono¹ z pow. olkuskiego, gub. kieleckiej do pow. będzińskiego, gub. piotrkowskiej /S.Szulo, Wartość materiałów statystycznych, s.57/; w r. 1886 miasto Wartę i gminę Bartochów wyłączono z pow. tureckiego, gub. kaliskiej i wcielono do pow. sieradzkiego, tejże gubernii /S.Szulo, l.o.; S.U. i R.P. 1886 r., poz.732/. W r. 1887 przeniesiono gminę Nowa Słupia z pow. opatowskiego, gub. radomskiej do pow. kieleckiego, gub. kieleckiej /S.Szulo, o.o.; Zb.Praw, ser.II, t. 3, s.197/; w r. 1889 przeniesiono² osadę /miasteczko/ Kamieńczyk z pow. węgrowskiego, gub. siedleckiej do pow. radzyńskiego, gub. warszawskiej /S.Szulo, o.o.; S.U. i R.P. 1888 r., poz.851/; w r. 1905 wyłączono z pow. tomaszowskiego, gub. lubelskiej gminę Dołhobyczów i wcielono ją do pow. hrubieszowskiego w tejże guberni /S. Szulo, o.o.; Zb.Praw Gub. Kr.Pol., t.8, II, s.9/.

1/ Daty przeniesienia nie udało się ustalić pomimo kwerendy przeprowadzonej w indeksach rzeczowych do S.U. i R.P. za lata 1874 - 1902: zob. S.Szulo, l.o.; Słownik Geograficzny Król.Pol. t.4, e.694 i t.15, cz.2, s. 166.

2/ S.Szulo, l.o.; podaje błędnie datę 1888.

Ustawa z dnia 31.12.1866 r. zaprowadzająca nowy podział administracyjny Królestwa Polskiego włączyła . spod kompetencji naczelników powiatów miasto Łódź oraz miasta gubernialne: Kalisz, Piotrków, Radom, Kielce, Lublin, Siedlce, Płock, Łomżę i Suwałki, uzależniając urzędy policmajstrów i magistraty tych miast bezpośrednio od urzędów gubernialnych. Warszawa pozostała nadal miastem wyłączonym administracyjnie z guberni warszawskiej, będąc podporządkowana generał-gubernatorowi warszawskiemu oraz ministerstwu Spraw Wewnętrznych w Petersburgu /ustawa z dnia 19.7.1870 r.; Dz.Praw, t. 70, s. 263 - 277/.

Obszar Warszawy został powiększony w r. 1890 przez wcielenie Nowej Pragi, Targówka i Kamionka /Zb.Praw, ser. II, t.11, s.75/ a w r. 1903 - folwarku Mokotów-Murowanka /S.U. i R.P. 1904 r., nr 45/.

Granice m. Łodzi rozszerzono w r. 1906 przyłączając wsie: Żubardź, Doły, Widzew /część/, Dąbrowa /część/, Dąbrówka Mała, Chojny /część/, Rokicie Stare /część/, Karolów, Rokicie Nowe /część/, Bruss, /Roczn. Inform., t.1, s.57/.

Do m. Kalisza wcielono w r. 1906 wsie: Tyniec, Chmielnik, Dobrzeo Mały, Wydory, Ogrody Duchowskie, Ogrody Starościńskie, Czaszki i Rypinów /Roczn. Inform., t.1, s.50/.

Obszar m. Radomia został powiększony przez włączenie w r. 1891 /Zb.Praw, ser.II, t.13, s.413/ i w r. 1905 /Zb.Praw, Gub.Kr.Pol., t.10, s.4/ osad: Dzierzków, Glinice i Mariackie /Mariackie Górki/.

Do m. Siedlec przyłączono w roku 1907 Stara Wieś /Roczn.Inform., t.3, s.2/.

W podziale na gminy wiejskie najważniejsze zmiany nastąpiły w latach 1869 i 1870 w związku z odebraniem

praw miejskich 334 miasteczkom. Zostały one zamienione na osady, które bądź utworzyły osobne gminy, bądź zostały połączone we wspólne gminy z pobliskimi wsiami i folwarkami.

Powazne zmiany w podziale administracyjnym Królestwa przyniosło utworzenie w r. 1912 guberni chełmskiej z siedzibą w Chełmie.

Ze strony rządu rosyjskiego i reakcyjnej większości III-ej Dumy było to posunięcie o charakterze wybitnie antypolskim, które miało na celu z jednej strony rusyfikację Podlasia i Chełmszczyzny, z drugiej zaś - przekreślenie istniejącej od r. 1815 i zagwarantowanej traktatami międzynarodowymi odrębności i jedności terytorialnej Królestwa Polskiego.

Gubernia chełmska, utworzona na mocy uchwały Dumy z dnia 23.6./6.7.1912 r. /S.U. i R.P. 1912 r., poz. 1120/, została zrazu - w myśl tej uchwały - wydzielona tylko z obszaru generał-gubernatorstwa warszawskiego, ale nie z Królestwa Polskiego, które odtąd składało się z dwóch jednostek administracyjnych: generał-gubernatorstwa warszawskiego i guberni chełmskiej.

Gubernia chełmska została utworzona z części guberni siedleckiej i lubelskiej.

W skład guberni chełmskiej weszły następujące powiaty, gminy i osady:

A. z guberni siedleckiej:

- 1/ powiat bialski;
- 2/ część powiatu konstantynowskiego tj. gminy: Hołowczyce, Kornica, Łosice, Czuchleby, Olszanki, Bogukały, Witułlin, Huszlew, Zakanale, Pawłów, Rokitno, Swory, oraz osada /miasteczko/ Janów;

- 3/ część powiatu radzyńskiego t.j. gminy:
Tłuściec, Zahajki, Szóstka, Brzosowy Kąt,
Jabłoń i Żerocin oraz część gminy Żeliz-
na /wsie Kolembród i Żelizna/;
- 4/ część powiatu włodawskiego t.j. gminy:
Ostrów, Uścimów, Wola Wereszozżyńska, Wło-
dawa, Wiryki, Hańsk, Horodyszczce, Krzyw-
wierzba, Opale, Romanów, Sobibor, Turba;
część gminy Dębowa Kłoda /wsie: Bedna-
rzówka, Białka, Uhnin i Chmielów/; część
gminy Tyśmienioa /wsie: Babianka, Kolecho-
wice i Tyśmienioa/ oraz m. Włodawa;

B. z gubernii lubelskiej:

- 1/ powiat tomaszowski;
- 2/ powiat hrubieszowski;
- 3/ część gminy Ludwin powiatu lubartowskiego
t.j. wsie: Dratów, Kaniawola, Kobyłki,
Ludwin i Szozecin;
- 4/ część powiatu chełmskiego t.j. gminy: Cy-
ców, Siedliszozce, Pawłów, Bukowa, Wojsła-
wice, Żmudź, Krzywiozki, Olehowieo, Rako-
żupy, Rejowieo, Świerze, Staw i Turka
oraz m. Chełm;
- 5/ części następujących gmin powiatu krasno-
stawskiego: Lopiennik /wsie: Dobrzyńew,
Lopiennik Ruski i Stężyoa/, Rudki /wsie:
Bzite, Wincentów, Krupiec, Krupe Zagroda,
Kostusin, Żdżanne i Wierzochowina/, Czajki
/wsie: Aleksandrowski Kraśniczyn, Anielpol,
Brzeziny, Bończa, Wola Kraśniczyńska, Drew-

niki, Zalesie, Kraśniczyn, Olszanka i Stara Wieś/;

6/ część powiatu zamojskiego t.j. gminy: Wysokie, Szczebrzeszyn, Zwierzyniec, Krasnobród, Łabunie, Skierbieszów i Suohowola; m. Zamość; gmina Zamość z wyjątkiem wsi Zdanów; część gminy Stary Zamość /wsie: Wiszenki, Zabytów, Monastyrzek i Sulmice/; część gminy Radechnica /klasztor radecznioki oraz wsie: Wólka Czarnostooka, Dziełoe, Radechnica, Trzesiny i Czarny Stok; wieś Rozłopy z gminy Sułów; część gminy Mokre /wsie: Białowola, Wólka Wieprzówka i Lipsko/; część gminy Teresopol /wsie: Lipowiec, Sochy, Teresopol i Szozdy;

7/ część powiatu biłgorajskiego t.j. m. Biłgoraj, gminy: Krzeszów, Babice, Biszoza, Różaniecka Wola, Potok Górny, Kniaźpol, Łukowa i Majdan Sopooki; część gminy Puszcza Solska /wsie: Puszcza Solska, Różnówka, Bojary i Dyle/; część gminy Sól /wsie: Dereźnia Solska, Dereźnia Zagrody, Łazory, Majdan Stary, Majdan Nowy, Rogale, Ruda Solska, Sól i Smólsko/; część gminy Huta Krzeszowska /wsie Harasinki i Rycski/.

Ustawa o utworzeniu guberni chełmskiej znosiła gubernię siedleoką. Z tego jej terytorium, które nie weszło w skład gub. chełmskiej, jeden powiat t.j. węgrowski wcielono do gub. łomżyńskiej, resztę zaś przyłączono do gub. lubelskiej.

Ogólna ilość powiatów oraz ich siedziby nie uległy

zmianie. Natomiast zmieniły się granice następujących powiatów: konstantynowskiego, siedleckiego, włodawskiego, radzyńskiego, chełmskiego, lubartowskiego, lubelskiego, krasnostawskiego, zamojskiego, janowskiego i biłgorajskiego.

Gubernia chełmska została podzielona na 8 powiatów: konstantynowski, biański, włodawski, chełmski, hrubieszowski, tomaszowski, zamojski i biłgorajski, a gubernia lubelska na 10 powiatów: sokołowski, siedlecki, łukowski, garwoliński, radzyński, lubartowski, puławski, lubelski, janowski i krasnostawski.

W wykonaniu wymienionej wyżej ustawy z dnia 23.6./6.7.1912 r. wytyczono w terenie granicę guberni chełmskiej, ustaloną szczegółowo rozporządzeniem ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 6./19.8.1913 r. /S.U. i R.P. 1913 r., poz. 1775/. Rozwiązano urząd gubernialny siedlecki i zorganizowano w Chełmie władzę nowej guberni. Nie zdążyli natomiast Rosjanie dokończyć reorganizacji terytorialnej powiatów, których granice zostały zmienione.

Po wybuchu I-ej wojny światowej rząd rosyjski obawiając się, że może ona przynieść Rosji utratę Królestwa Polskiego, zdecydował się nie oczekiwać z ostatecznym załatwieniem sprawy Chełmszczyzny do końca wojny i w ustawie o samorządzie miejskim w Królestwie Polskim z dnia 30.3.1915 r. /rozdział XXIX/ ogłosił wydzielenie guberni chełmskiej z królestwa Polskiego /Kurjer Warszawski 1915 r. nr 96, s.5/. W 4 miesiące później nastąpił ogólny odwrót wojsk rosyjskich z terenów Królestwa.

V. Okres okupacji niemieckiej i austriackiej

1915 - 1918 r.

Państwa centralne podzieliły okupowane terytorium Królestwa Polskiego na dwie strefy: niemiecką i austriacką.

Obszar okupacji niemieckiej obejmował gubernie: suwalską, łomżyńską, płocką, warszawską, prawie całą gub. kaliską /bez części pow. wieluńskiego/, część gub. piotrkowskiej /pow. brzeziński, prawie całe powiaty rawski i łódzki, część pow. łaskiego, część pow. częstochowskiego i część pow. będzińskiego/, całą dawną gubernię siedlecką oraz z guberni lubelskiej część powiatu puławskiego /twierdza Dęblin i gmina Irena/.

Obszar okupacji austriackiej zawierał gubernie radomską i kielecką, prawie całą dawną gub. lubelską /w granicach z przed r. 1912/ oraz część gub. piotrkowskiej.

Każda z wymienionych stref okupacyjnych była terytorialnie zwarta z wyjątkiem enklawy, jaką w niemieckiej części powiatu częstochowskiego stanowiła Jasna Góra oddana pod zarząd austriackich władz okupacyjnych.

W strefie austriackiej utworzone z dniem 1.9.1915r. /Dz.Rozp. o.k. Zarz.Wojsk. 1915 r., cz.8, nr 34/ generał-gubernatorstwo z siedzibą najpierw w Kielcach, potem w Lublinie. W strefie niemieckiej utworzone z dniem 8.9.1915 r. generał-gubernatorstwo warszawskie /Dz.Rozp.Jen.-Gub. Warsz. 1915 r., nr 1/.

Generał-gubernatorstwo lubelskie - po włączeniu doń z dniem 15.6.1916 r. powiatów: chełmskiego, hrubieszowskiego i tomaszowskiego /Dz.Rozp. o.k. Zarz.Wojsk. 1916 r., cz.22, nr 59/ - obejmowało całość okupowanej przez Austrię części Królestwa Polskiego. Natomiast granice generał-gubernatorstwa warszawskiego różniły się

znacznie od granic okupacji niemieckiej. W skład generał-gubernatorstwa warszawskiego nie weszły bowiem następujące terytoria: a/ powiaty włodawski, radzyński, bialski i konstantynowski, które rezerwowano jako przedmiot ewentualnych przetargów na wypadek utworzenia w przyszłości pro-niemieckiego państwa ukraińskiego; b/ gubernia suwalska, którą Niemcy zamierzali włączyć do projektowanego przez siebie państwa litewskiego, związanego politycznie z Rzeszą Niemiecką. Wymienione terytoria pozostawały pod zarządem etapów armii niemieckiej.

W obu generał-gubernatorstwach okupanci znieśli rosyjski podział na gubernie, adaptowali natomiast podział na powiaty.

Linia demarkacyjna pomiędzy niemiecką i austriacką strefą okupacyjną przecięła następujące powiaty: będziński, częstochowski, wieluński, łaski, łódzki, rawski i puławski. W związku z tym w podziale na powiaty i w ich rozgraniczeniu zaszły następujące zmiany.

Z części pow. będzińskiego, która przypadła Austrii utworzono nowy powiat dąbrowski z siedzibą w Dąbrowie. Powiat radomszczański został powiększony o włączone do strefy austriackiej części powiatów częstochowskiego i wieluńskiego. Analogicznie powiększony został powiat piotrkowski przez wcielenie części pow. łaskiego i skrawka pow. łódzkiego. Do powiatu opoczyńskiego przyłączono skrawek pow. skierniewickiego, a do pow. garwolińskiego - twierdzę Dęblin i gminę Irena z pow. puławskiego.

Poza wymienionymi zmianami, które dotyczyły obu stref okupacyjnych, w obrębie każdego z tych generał-gubernatorstw zaszły następujące jeszcze zmiany.

A. Generał-gubernatorstwo warszawskie

Niemcy zmniejszyli ilość powiatów wiejskich /"ziemskich"/

generał-gubernatorstwa warszawskiego z 47 do 30.

Mianowicie rozporządzeniem z dnia 23.2.1916 r.

/Dz.Rozp.Jen.- Gub. Warsz. 1916 r., nr 24/ połączono:

powiaty włocławski i nieszwawski w jeden powiat włocławski,

" kaliski i turecki " " kaliski,

" koniński i słupecki " " koniński,

" kutnowski i gostyniński " " kutnowski,

" łódzki /ziemski/, łaski i brzeziński w jeden powiat łódzki /ziemski/.

powiaty łowicki i soobaczewski w jeden powiat łowicki,

" lipnowski i rypiński " " lipnowski,

" płocki, płoński i sierpecki " " płocki,

Rozporządzeniem z dnia 22.3.1916 r. /Dz.Rozp.Jen.-

Gub.Warsz. 1916 r., nr 27/ połączono:

powiaty miński i radzymiński w jeden powiat miński,

" mławski i ciechanowski " " mławski,

" pułtuski i makowski " " pułtuski,

" sokołowski i węgrowski " " sokołowski,

" łomżyński, kolneński i wysoko-mazowiecki w jeden powiat łomżyński.

Rozporządzeniem z dnia 29.7.1916 r. /Dz.Rozp.Jen.-

Gub.Warsz. 1916 r., nr 42/ połączono powiat mławski

/składający się z dawnych powiatów mławskiego i ciechanowskiego/ z powiatem przasnyskim w jeden powiat mławski.

Wreszcie rozporządzeniem z dnia 31.3.1917 r. /Dz.Rozp.

Jen.-Gub.Warsz. 1917 r. nr 70/ połączono powiat rawski ze skierniewickim w jeden powiat skierniewicki.

Rozporządzeniem z dnia 22.1.1916 r., wprowadzającym

samorząd powiatowy /Dz.Rozp.Jen.-Gub.Warsz. 1916 r.,

nr 20/, wyłączono z powiatów tylko dwa miasta t.j. Warszawę i Łódź, które utworzyły osobne powiaty miejskie.

W ten sposób generał-gubernatorstwo warszawskie

po 31.3.1917 r. dzieliło się ogółem na następujące 32 powiaty:

1. warszawski miejski	17. mławski
2. warszawski ziemski	18. pułtuski
3. łódzki miejski	19. łowicki
4. łódzki ziemski	20. skierniewicki
5. będziński /sosnowiecki/	21. rawski
6. częstochowski	22. błoński
7. wieluński	23. grójecki
8. sieradzki	24. miński
9. kaliski	25. garwoliński
10. koniński	26. łukowski
11. kolski	27. siedlecki
12. łęczycki	28. sokołowski
13. włocławski	29. łomżyński
14. kutnowski	30. ostrowski
15. lipnowski	31. ostrołęcki
16. płocki	32. szczuczyński

Siedzibę powiatu będzińskiego ulokowali Niemcy w Sosnowcu a siedzibę powiatu szczuczyńskiego przenieśli z dniem 1.3.1918 r. ze Szczuczyna do Grajewa /Dz.Rozp. Jen.-Gub. Warsz. 1918 r., nr 106/. W czasie okupacji niemieckiej znacznie powiększone zostały terytoria m. Łodzi i m. Warszawy oraz powiatu ziemskiego warszawskiego.

Rozporządzeniem z dnia 18.8.1915 r. włączono do Łodzi wsie: Bałuty Nowe, Bałuty Stare, Bałuty kolonia, Widzew /część/, Zarzew, Dąbrowa /część/, Chojny /część/, Rokicie Nowe /część/, Rokicie Wójtostwo, Rokicie Stare /część/, Żabieniec, Radogoszcz i Antoniew Stokowski /zob.St.Rapalski, Inkorporacja terenów i plany regulacyjne m. Łodzi, Łódź 1930, s.11n/.

Obszar powiatu warszawskiego powiększono rozpo-

ządzeniem z dnia 16.3.1916 r. /Dz.Rozp.Jen.-Gub.Warsz. 1916 r., nr 25/, przyłączają następujące gminy i miejscowości:

- a/ z powiatu mińskiego: gminy Otwock i Wiązowna w całości; większą część gminy Dembe Wielkie; z gminy Glinianka miejscowości: Jabłonna, Strachocin, Świerk Kopki i Wólka Mładzka; z gminy Ładzyn miejscowości Cisówka;
- b/ z powiatu radzymińskiego: gminy Ręczaje i Radzymin w całości; mniej więcej połowę gminy Klembów; małą część gminy Małopole;
- o/ z powiatu pultuskiego większą część gminy Zegrze /Serock/ z gminy Gzowo miejscowości: Budy Pobycznowskie, Wólka Zalewska i Zalesie Borowe; mniej więcej połowę gminy Nasielsk;
- d/ z powiatu płońskiego: większą część gminy Błędówka; z gminy Szumlin miejscowości: Wrona, folw. Gadowo i Proboszczewice; całą gminę Pomiechowo z fortecą Modlin; całą gminę miejską Zakroczym; gminę Załuski z wyjątkiem miejscowości Szczytno i Wrońska; z gminy Naruszewo miejscowość Rąbierz, mniej więcej połowę gminy Wychodź;
- a/ z powiatu sochaczewskiego: całą gminę Głusk i mniej więcej jedną trzecią gminy Kampinos.

Z miejscowości położonych na granicy dwóch powiatów przydzielono: <http://rcin.org.pl>

Wierzbicę, Jaskułowo, Popowo-Borowe, Żabczyn, Młodzianowo, Krogule, Budy Sien-niokie, Dębiszki-Lelewo do warszawskiego powiatu ziemskiego;

Cieksyn, Wolę Adamową, Szozytno, Krysk, Strzembowo, Grodziec, Kuchary-Skotniki, Roguszyn, Chociszewc i Wychodz do powia-tu płońskiego.

Obszar m. Warszawy powiększono z dniem 1.4.1916 r. /Dz.Rozp.Jen.-Gub.Warsz. 1916 r., nr 29/ o następujące miejscowości i gminy:

- a/ z gminy Wilanów miejscowości Czerniaków i Siekierki;
- b/ całą gminę Mokotów;
- c/ z gminy Pruska folwark Rakowiec z nale-żącą do niego posiadłością ziemską i po-łożonym w niej skarbowym gruntem wojsko-wym;
- d/ całą gminę Czyste;
- e/ część gminy Młociny z miejscowościami: Młociny, Kaskada, Marymont, Potok i Po-wązki;
- f/ z gminy Brudno przedmieście Pelcowizna, Ustronie, Nowe Brudno, Targówek i Utrata;
- g/ z gminy Wawer miejscowości: Grochów I, Grochów II i Kępa Gocławska

Poza wyżej wymienionymi większymi zmianami granic powiatów dokonano następujących drobnych regulacji.

Rozporządzeniem z dnia 11.7.1916 r. /Dz.Rozp.Jen.-Gub. Warsz. 1916 r., nr 36/ przeniesiono miejscowość Wola Piaseczna z powiatu grójeckiego do warszawskiego powiatu

ziemskiego.

Rozporządzeniem z dnia 10.10.1916 r. /Dz.Rozp.Jen.-Gub.Warsz.1916 r.,nr 50/ odłączono od powiatu tureckiego enklawę Sworowy i przyłączono do pow.łęczyckiego.

Wieś Milew położoną na granicy powiatów sokołowskiego, węgrowskiego i mińskiego włączono z dniem 1.1.1917 r. w całej rozciągłości do powiatu mińskiego /Dz.Rozp.Jen.-Gub.Warsz. 1916 r., nr 54/.

Rozporządzeniem z dnia 2.12.1917 r. przeniesiono miejscowość Laski wraz z osadą Rokitnia z powiatu mińskiego do powiatu sokołowskiego-węgrowskiego /Dz.Rozp.Jen.-Gub.Warsz. 1917 r.,nr 100/.

Z dniem 1.10.1918 r. wyłączono majątek Kołomyja z pow. włocławskiego i włączono do pow. kutnowskiego /Dz. Rozp.Jen.-Gub.Warsz. 1918 r., nr 125 /.

B. Jenerał-gubernatorstwo lubelskie /początkowo kieleckie/

Na obszarze okupacji austriackiej zmiany dokonane w granicach powiatów były daleko mniejsze niż w jen.-gub. warszawskim.

Austriacy unieważnili wszelkie zmiany podziału administracyjnego spowodowane utworzeniem w r.1912 guberni chełmskiej. Termin "powiat" zastąpili początkowo terminem "obwód" i dopiero rozporządzeniem z dnia 17.4.1917 r. /Dz. Rozp.o.k.Zarz.Wojsk. 1917 r.,cz.8,nr 40/ powrócono do nazwy "powiat".

Jenerał-gubernatorstwo lubelskie po włączeniu z dniem 15.6.1916 r. powiatów /obwodów/ chełmskiego, hrubieszowskiego i tomaszowskiego składało się z następujących 27 powiatów /obwodów/ oprócz enklawy Jasna Góra w Częstochowie:

1. biłgorajski	7. jędrzejowski
2. buski	8. kielecki
3. chełmski	9. konecki
4. dąbrowski	10. kozienicki
5. hrubieszowski	11. krasnostawski
6. janowski	12. lubartowski

13. lubelski	20. opoczyński
14. miechowski	21. radomski
15. pińczowski	22. radomszczański
16. piotrkowski	23. sandemierski
17. puławski	24. tomaszowski
18. olkusiński	25. wierzbiński
19. opatowski	26. włoszowski
27. zamojski	

Jak wynika z powyższego zestawienia, Austriacy przenieśli siedziby: powiatu stopnickiego do Buska oraz ilżeckiego do Wierzbnika.

! Rozporządzeniem z dnia 17.9.1917 r. wprowadzającym samorząd powiatowy wyłączono z powiatu lubelskiego m. Lublin /Dz.Rozp.c.k.Zarz.Wojsk.1917 r., cz.17, nr 76/. Było to jedyne miasto wydzielone na całym obszarze jenerał-gubernatorstwa lubelskiego.

Granice między poszczególnymi powiatami, z których utworzono jenerał-gubernatorstwo lubelskie, uległy dwom zmianom.

Z dniem 15.12.1915 r. przeniesiono gminę Brzeziny z powiatu /obwodu/ chełmskiego do powiatu /obwodu/ lubelskiego /Dz.Rozp.c.k. Jen.-Gub. 1916 r., cz.4, nr 16/.

W roku 1916 powiększono obszar m. Lublina, przyłączając doń części gmin: Koniepnica, Wólka i Zemborzycze /Dz.Rozp.c.k.Jen.-Gub.1916 r., cz.13, nr 77/.

B I B L I O G R A F I A
i objaśnienie skrótów

I. Opracowania

- Kutrzeba St., Historia ustroju Polaki w zarysie, t.3, Lwów 1917.
- Szulo S., Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego, Warszawa 1920.
- Arnold St., Leśniewski Cz., Pohoska H., Polska w rozwoju dziejowym, t.2, Warszawa 1934.
- Stebelski A., Przeszłość administracyjna ziem województwa Łódzkiego, Roczn.Oddz.Łódz.Pol.Tow.Hist.1928.
- Kemarnicki T., Obrona Chełmszczyzny w Dumie. Z przedmową M.Handelsmana, Warszawa 1918.
- Rapalski St., Inkorporacja terenów i plany regulacyjne m. Łodzi, Łódź 1930.
- Szafer P. i Trzebiński W., Projekty przebudowy Augustowa 1815 - 1830, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury 1953, r.II, z.3.
- Borkiewicz A., mapa p.t."Departament łomżyński Księstwa Warszawskiego w 1807 r.", skala 1:300 000, Warszawa 1954, rps w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Białymstoku.
- Borkiewicz A. i Trzebiński W., mapa p.t. "Województwo augustowskie Królestwa Polskiego i Obwód Białostocki ok.1830 r.", skala 1:300 000, Warszawa 1954, rps w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Białymstoku.
- Borkiewicz A. i Trzebiński W., mapa p.t. "Region Białostocki w 1867 r.", skala 1:300 000, 1954 r., rps w Białymstoku.

II. Źródła

1/ pisane drukowane

- Dziennik Praw /Księstwa Warszawskiego/, t.1 - 4, 1810-1813
- Dz.Praw = Dziennik Praw /Królestwa Polskiego/, t.1-71, 1816 - 1871.
- Dz.Woj.Aug.= Dziennik Urzędowy Województwa Augustowskiego 1827.
- Dz.Woj.Podl.= Dziennik Urzędowy Województwa Podlaskiego 1827.
- Dz.Woj.Maz.= Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego 1830.
- Dz.Woj.Sand.= Dziennik Urzędowy Województwa Sandomierskiego 1831.
- Dz.Gub.Sand.= Dziennik Urzędowy Gubernii Sandomierskiej 1837.
- Dz.Gub.Maz.= Dziennik Urzędowy Gubernii Mazowieckiej 1838, 1839.
- Dz.Gub.Rad.= Dziennik Urzędowy Gubernii Radomskiej 1840, 1845, 1846, 1852.
- Dz.Gub.Lub.= Dziennik Urzędowy Gubernii Lubelskiej 1859, 1864, 1865, 1866.
- Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego, Warszawa 1827.
- Lisicki H., "Aleksander Wielopolski", t.1, Kraków 1878.
- Zb.Praw, ser.I = Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wyd.S.Godlewskiego, t.1 - 30, za lata 1871 - 1875.
- Zb.Praw, ser.II = Zbiór Praw - Królestwa Polskiego, Seria II, wyd.S.Godlewskiego, t.1 - 32, za lata 1886 - 1900.
- Zb.Praw Gub.Król.Pol.= Zbiór Praw gubernii Królestwa Polskiego za wiek XX, wyd. S.Godlewskiego, t.1 - 4, za lata 1901 - 1902; t.8, za I półrocze 1904.
- Roczn.Inform. = Roczniki Informacyjne o nowych prawach

- w Królestwie Polskim obowiązujących, wyd. S.Godlewskiego, t.1 - 6, za lata 1906 - 1911.
- S.U. i R.P. = Sobranie Uzakonenij i Rasporjazenij Pravitelstva, 1874 - 1905, 1912, 1913.
 - Dz.Rozp.c.k.Zarz.Wojsk. = Dziennik Rozporządzeń o. i k. Zarządu Wojskowego w Polsce, oz.1 - 22, 1915-1918.
 - Dz.Rozp.c.k.Jen.Gub. = Dziennik Rozporządzeń o. i k. Jeneralnego Gubernatorstwa wojskowego dla austriacko-węgierskiego obszaru okupowanego w Polsce, oz.1 - 20, 1915 - 1916.
 - Dz.Rozp.Jen.-Gub.Warsz. = Dziennik Rozporządzeń dla Jenerał Gubernatorstwa Warszawskiego, 1915 - 1918.
 - Kurjer Warszawski 1915, nr 96.

2/pisane archiwalne

- a/ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie /AGAD/:
- Rząd Tymczasowy Królestwa Polskiego 177-181;
 - RA = Rada Administracyjna, protokoły posiedzeń 1816-1866 r., sygn. 7000 - 7060;
 - Rada Stanu Królestwa Polskiego 27, 45a, 45b, 45c, 45d, 45e, 48a, 87, 149, 158a, 158b, 158c, 158d, 158f, 323, 329, 339, 340, 427;
 - KRSW = Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych 6329, 6330, 6858, 6859, 6976, 6987, 6988, 7021, 7023, 7024, 7025, 7027, 7028, 7029, 7030, 7032, 7033;
- b/ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie:
- Rząd Gubernialny Podlaski 3;
- c/ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach:
- KWKr = Komisja Województwa Krakowskiego 795, 1069, 1379a.

3/kartograficzne

- Mapa Kwatermistrzostwa Wojsk Polskich /"Topograficzna Karta Królestwa Polskiego"/, skala 1:126 000, wydana w r. 1843 z datą 1839 r. przez gen. Karola Rich-

- tera.
- West Galizien I-tes Blatt enthaltend den Krakauer, Słomniker, Stopnicer - - Kreis. - - Gezeichnet von Karl Müller. Wien 1803; /skala ok. 1:544 000/.
 - Charte von Süd - Preussen. Entworfen von F.L.Güssefeld. Nürnberg 1794; /skala 1:751 000/.
 - Karte vom Herzogthum Warschau /s/ und den angrenzenden Staaten in IV Sectionen - - Berlin 1812; Mdz. 1:850 000.
 - Carte du Royaume de Prusse et de la Partie Septentrionale du Grand Duchè de Varsovie au Depot general de la Guerre 1808 r., mdz.
 - Mappa Pocztaowa i Podrózna Królestwa Polskiego i Wielkiego Xięstwa Poznańskiego przez Juljusza Colberg 1817. Soulp. Sander w Oleśnicy, mdz., 1:1500 000.
 - Kopia mapy Obwodu Radzyńskiego - - w roku 1819; wyk. Malski, /skala ok. 1:237000/, rps w Bibliotece PAN w Krakowie.
 - Atlas Królestwa Polskiego Juljusza Colberga. Warszawa 1826 - 27; 8 map województw w skali 1:530 000.
 - Spejnalnaja Karta Zapadnoj Casti Rossijskoj Imperii gen. Fryd. Szuberta 1821 /wydano w 1832 r./, skala 1:420 000.
 - Mappa Królestwa Polskiego wraz z obwodem Wolnego Miasta Krakowa - - ułożona przez Juliusza Colberga, wykonana przez Seweryna Oleszczyńskiego w Warszawie - - 1830 r.
 - Karta Królestwa Polskiego - - Józefa Kościńskiego, 1828.r., skala 1:1050 000.
 - Mappa Królestwa Polskiego ułożona - - w Zarządzie Ober-Kwatermistrza Wojsk, 1863 r., 1:504 000.
 - Mappa Królestwa Polskiego wraz z częścią pogranicznych państw, ułożona przez Juliusza Colberga /umarł w 1831 r./. Nakład J.G. Arnold 1862; skala 1:350 000;

/mapa przerobiona przez Wilhelma Kolberga/

- Mapa Powiatu Wieluńskiego /ok. 1850 r. skala 1:126 000/.
- Mapa Królestwa Polskiego ułożona przez M.Nipanioza, wydanie czwarte, Warszawa 1878, nakład M.Orgelbranda.
- Karta Lublińskiej Gubernii 1:420 000. Izdanie Kartograficeckiego Zavedenija A.Iljina /uwidoczniona granica gubernii chełmskiej/.
- Karta Płockoj Gubernii 1:420 000; wyd.j.w.
- Karta Kieleckoj Gubernii 1:420 000; wyd.j.w.
- Mapa Królestwa Polskiego przez P.A.Baracza, 1914 r., skala 1:840 000.
- E.Romer, Wojenno--Polityczna mapa Polski, 1916 r., skala 1:5 000 000.
- broszura p.t. "Chelm und Podlachien mit drei Karten" /"Grenze des Königreich Polen, Grenze der Republik Ukrainer nach dem Brester Vertrag - - "/, Wien 1918.
- Die neuen Staatenbildungen im Osten und das Russische Kriegsgebiet zwischen Ostsee und Schwarzem Meer, skala 1:2 000 000, C.Fleming, Berlin und Glogau /1918/
- R.Cebertowicz, Komplet 37 arkuszy Map Administracyjnych Polski w skali 1:300 000, z wykazaniem granic gmin, powiatów i województw, Warszawa 1938.

